

МИХАЈЛЮ КОСТИЋ

З В О Н А Ч К А Б А Њ А

— Прилог туристичко-географском проучавању —

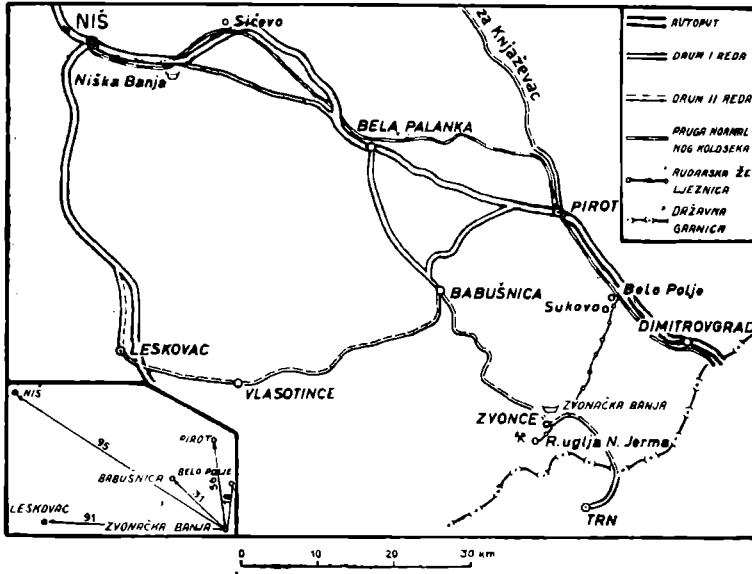
ПОЛОЖАЈ И САОБРАЋАЈНЕ ВЕЗЕ

Удаљена 40 км јужно од града Пирота, Звоначка Бања лежи на северном ободу мале Звоначкобањске котлине у југоисточној подгорини Страже (1071 м), једног од огранака планине Големог стола (1239 м). Насеље је на левој долињској страни Звоначке реке или Блаташнице,¹⁾ леве притоке Јерме, на широј бигреној тераси релативне висине 80 до 90 м. У ужем бањском рејону уређена је рекреативна зона са отвореним базеном на нижој бигреној тераси високој 50—60 м.

Лежећи на надморској висини од 630 м и прелому виших и стрмијих у ниже и блаже нагнуте падине Страже, Звоначка Бања је туристички врло привлачна, али теже приступачна и просторно ограничена. Њена топографска локација је негативан чинилац географског положаја, јер отежава бржи и потпунији развитак. Због таквог физиогеографског положаја она је, с обзиром на ограничено и тек у најновије време интензивније испољено дејство друштвених фактора, мало и недовољно познато бањско и туристичко место.

Звоначкобањска котлина је формирана на прелазу између Страже, односно планине Големог стола и северних огранака великог планинског масива Руја (1706 м), у граничном подручју између Србије и Бугарске. Због тога се Звоначка Бања као периферно насеље карактерише и државно-граничним положајем према Бугарској, што је, у условима добросуседских државних односа, од важности за развитак иностраног туризма. У том погледу постоје повољне перспективе, јер је Звоначка Бања повезана локалним путем са Трнском котлином, односно Знепољем у Бугарској, а преко ове котлине и Брезника воде прилично добри путеви за Софију и за велики индустријско-рударски басен Димитрова (Перник). За развитак иностраног туризма од значаја је и комуникативна повезаност прикључним путевима са новим интернационалним аутопутем у удолини Нишаве. Незнатна удаљеност од ове важне магистрале по извршеној

реконструкцији прикључних путева, у правцу Пирота и Беле Паланке, омогућила је добар транзитни приступ Звоначкој Бањи. Реконструкција пута Пирот — Бабушница и проширење и асфалтирање пута Бела Паланка — Бабушница у дужини од 15 км омогућују транзитну посету Звоначкој Бањи за релативно кратко време у свакодневној саобраћајној циркулацији, што је од особите важности за развитак туризма у овом делу Србије, јер је Звоначка Бања повезана са Бабушницом локалним путем Звонце — Студена — Валниш — Бабушница.

Ск. 1. - Саобраћајни положај Звоначке Бање.

За саобраћајну улогу Звоначке Бање од значаја је такође и директна аутобуска веза дужином од 95 км, преко Беле Паланке и Бабушнице, са Нишом. Одржава се два пута дневно у оба правца. Преко Бабушнице, удаљене 31 км, ова је бања у директној аутобуској вези и са Пиротом два пута дневно у оба правца (56 км) и посредном са Лесковцем. Аутобуска линија са Лесковцем, правцем Лесковац — Власотинце — Велико Бољинце — Љубераба — Бабушница одржава се једанпут дневно у оба правца до Бабушнице, а преко Бабушнице аутобусом Ниш — Звоначка Бања и Пирот — Звоначка Бања. Значајна је и железничка веза преко Белог поља, железничке станице села Сукова на нишавској железничкој магистрали, рударском железницом Бело поље — Ракита*. Дужином од 18 км, железница је спроведена долином реке Јерме и Звоначке реке до

* Јуна 1965. године рударска железница престала је са радом.

Звоначке Бање, а затим до рудника угља (у ликвидацији) „Нова Јерма“.

Географски положај Звоначке Бање знатно се увећао пуштањем у саобраћај поменутог новоизграђеног друма Звонце — Бања. Са селом Звонце (по коме је назвата), удаљеним у западном правцу 2,5 км, Бања је спојена друмом (који је на западном ободу Звоначкобањске котлине спроведен тунелом дугим око 50 м) изграђеним 1961. године. Изградња овог пута омогућила је директан аутобуски саобраћај до саме бање.

Звоначка Бања се карактерише једино бањско-туристичком функцијом. Сем службеничког особља, у овом насељу нема настаненог становништва.

ПРИРОДНЕ ПОГОДБЕ ГЕОГРАФСКЕ СРЕДИНЕ И ЗНАЧАЈ ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКИХ ЧИНИЛАЦА ЗА ТЕРМАЛИЗАМ И ТУРИЗАМ

Звоначкобањска котлина, у којој је Звоначка Бања, постала је спуштањем дуж великих уздужних раседних линија — ракичког и њему паралелног звоначког раседа. На овом другом, правца СЗ-ЈИ, налазе се и термални извори Звоначке Бање. Према проучавањима **К. В. Петковића** и **Н. Милојевића**, термална вода избија из једне пукотине у кречњацима „нешто изнад бигровите терасе која је образована током дугог времена депоновањем СаСО₃ из водених раствора ових извора“. Пукотина — расед налази се у лапоровитим јурским кречњацима изнад којих су титонвалендски масивни кречњаци²). Ови су кречњаци, као и јурски кречњаци Калеа, услед снажних тектонских покрета јако поломљени и испросецани сплетом прслина и пукотина који се дубоко спуштају у кречњачку масу. Источно од бање јављају се слојеви кварцита, кварцних пешчара и шкриљаца. Ови се јурски седименти налазе и на левој и на десној страни Звоначке реке. Западно од бање сем кварцних пешчара и кварцита са угљем, заступљена је и серија конгломерата такође јурске старости³). Остали део Звоначкобањске котлине испуњавају млађе флишне наслаге.

Релеф звоначкобањског рејона чине облици настали крашком и речном ерозијом, денудацијом и механичким распадањем стена. Овде морфологија терена, као што су запазали и поменути писци, зависи умногоме од геолошког састава и литолошких особина стена. У кречњацима је усечена и кањонска клисура Звоначке реке, која је код бање пресекла две кречњачке греде и у првој, испод Асеновог калеа, усекла клисуру ширине „једва 3—4 м“. Висинска разлика у овој кањонској клисури између Асеновог калеа (1032 м) и речног корита (550 м) износи 482 м. Непосредно по излазу из те клисуре у мекшим, према ерозији мање отпорним теренима, речно корито се нагло шири по котлинском дну у коме је изражена и ужа алувијална равна.⁴) С обзиром да су кречњаци у рејону Звоначке Бање јако карстификовани, у њима се јављају многе каверне и подземни канали,

а могу се видети поткапине (неке са изворима хладне питке воде) и пећинице дуж раседа и дијаклаза. На кречњачким гредама стварају се каменице, а на одсецима облици слични шкрапама. Испод кречњачких литица и остењака и на стрмим речним обалама наилази се на сипаре и точила са дробинским материјалом од распаднутих стена.⁵⁾

Највећа плазина са великим сипаром је Јасенов дел на десној долинској страни Звоначке реке. На тој страни, на терену већег нагиба, извршено је у бањском рејону вештачко терасирање и тиме, углавном, заустављено спурање дробинског материјала. Негативне чиниоце географске средине представљају такође бујичне јаруге и вододерине. Неке од њих, да би се умањио пад, преграђене су попречним зидовима са пропусним отворима. На бујичној јарузи на левој долинској страни, пред улазом у Бању подигнуто је 1959. године 10 таквих преграда, али је та бујица остала и даље активна. Она крупним наносом засипа пут који, поред бање, води долином Звоначке реке, а за јачих провала облака и само дно котлине. Вододерине у шкриљцима честе су и на долинским странама улево од пута Звоначка Бања—Одоровци. Ове су вододерине врло активне па нагибним теренима где се врши интензивно механичко распадање раздробљених стена. „Струје стена“ прелазе на више места пут Бања — Одоровци сручујући се у корито Звоначке реке. Оне и поред извршених дренажних радова представљају сталну опасност за рударску железничку пругу спроведену долином Звоначке реке.

Са туристичко-географског гледишта истичу се поглавито они елементи рељефа који се јављају у доломитским кречњацама и бигру. Денудациони облици који дају посебну драж изгледу звоначкобањског рејона, пуног природних лепота и привлачне романтике су: чучавци, стубови, камаљи и платна. Извајани руком природе, ти денудациони облици се јављају у крупним фигурама, сиве и беле боје, као споменици над зеленим плаштом шумом застржих котлинских страна. У морфологији бигрених складова и тераса Звоначкобањске котлине не мање су атрактивни бигрени саливи и завесе, слични најлепшим пећинским украсима. Сви ти и други, у низинским областима рећи облици, одликују рељеф овог изразито туристичког пејзажа живом пластиком. У природном потенцијалу географске средине Звоначке Бање рељеф је један од најважнијих туристичких мотива и физиогеографских чинилаца.

Звоначка Бања је климатско место. Њено поднебље се одликује субалпским карактером. Важније особине овог ваздушног лечилишта могу се, по нашем мишљењу, донекле видети из података метеоролошке станице Босиљграда. Ти су подаци употребљиви за основна разматрања, јер Звоначка Бања и Босиљград имају сличан физичкогеографски положај, а налазе се и у истој плувиометријској зони (између изохијета 600—700 мм просечних годишњих падавина). Ипак, они показују, нема сумње, само приближно карактер климе Звоначке Бање, јер Босиљград лежи у горњем делу слива реке Струме, те је под извесним утицајем измењене егејско-средоземне климе, која продире дубоко у унутрашњост западне Бугарске, па се донекле

осећа и у Босиљградском крају Југославије. Осим тога Босиљград лежи на надморској висини од 830 м 50 км јужније од Звоначке Бање, на 42°30' северне географске ширине, док Звоначка Бања лежи на 42°56' северне географске ширине, тј. скоро пола степена географске ширине северније од Босиљграда. Према томе, у научном погледу само је унеколико оправдано приказивање непосредних података Босиљградске метеоролошке станице. Због тога су употребом теоријских градијента од 0.7°C код максималних и 0.2°C/100 код минималних температура, коришћени термички и плувиометријски подаци.

Поднебље суббалпског карактера, односно климатског типа на граници суббалпског климата показују најпре највише и најниже температуре. Те и одговарајуће температуре метеоролошке станице Ниша (Н=201 м) за дванаестогодишња осматрања, раздобља 1949—1960. године приказују подаци табеле 1.⁶⁾

Таб. 1. — *Годишње максималне и минималне температуре*

Година	Звоначка Бања		Ниш	
	Максимал. темп.	Минимал. темп.	Максимал. темп.	Минимал. темп.
1949.	33.5 3. VIII.	—19.8 8. III.	37.5 3. VIII.	—12.5 21. I.
1950.	35.9 7. VII.	—23.6 4. II.	40.7 6. VII.	—21.6 5. II.
1951.	35.7 11. VIII.	—11.6 23. I.	41.6 11. VIII.	— 8.0 23. I.
1952.	36.9 16. VIII.	— —	42.2 16, 17. VIII.	— 9.5 11. II.
1953.	34.9 30. VII.	— —	36.4 29, 30. VII.	—16.6 26. XII.
1954.	35.4 29. VII.	— —	37.8 15. VIII.	—20.2 27. I.
1955.	33.3 9. VI.	—20.6 5. III.	34.8 21. VII.	—10.7 16. II.
1956.	35.9 22. VIII.	—23.1 9. II.	36.4 21. VIII.	—19.4 9, 17. II.
1957.	— —	—20.4 19. I.	37.6 15. VIII.	— 9.9 22. I.
1958.	36.0 22. VIII.	—14.6 9. I.	37.8 22. VIII.	—11.6 29. I.
1959.	32.0 31. VII 12. VIII	—17.6 12. I.	35.1 31. VII.	—11.5 12. I.
1960.	— —	— —	36.6 19. VIII.	—12.9 3. II.
Просек	34.9	—18.9	37.8	—13.6

У поређењу са Нишом који лежи у дну простране котлине, Звоначка Бања има чешће температуре испод —20°; оне се могу јавити и у првој половини марта. Међутим, насупрот оштријем поднебљу у хладнијој половини године, бања се у топлијој одликује нижим, али за човечији организам погоднијим температурама. Врло топли дани са температуром изнад 37°, који су у Нишу чешћа појава, у Звоначкој Бањи нису забележени ни у времену од десет година. У њој су ређа појава чак и температуре од 36°C. Због тога је поднебље ове бање, од 1. маја до 31. октобра, повољно за боравишни туризам и рекреацију. Ову констатацију потврђују и друге за балнеолошка разматрања најважније појаве. Топлих спарних дана са

врућинама, када су температуре веће од 30°C, у Звоначкој Бањи има у знатно мањем броју него у панонским крајевима Војводине, источној Србији и Нишу. Приближан број дана са дневном температуром од 30°C и већом за Звоначку Бању и исте температуре за Ниш приказује таб. 2.

Таб. 2. Број дана са температуром $\geq 30^{\circ}\text{C}$ (1949—1960.)

Месец	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Звоначка Бања (Босиљград)	—	—	—	—	—	2.5	6.5	10.0	4.0	—	—	—	23.0
Ниш	—	—	—	—	2.4	7.0	14.7	15.0	5.9	—	—	—	45.0

Док се у Нишу осетније врућине са више од 5 дана у месецу јављају у свим летњим месецима, у Звоначкој Бањи има их само у јулу и августу. Отуда је број дана, узимајући у обзир предње напомене о јужнијем положају метеоролошке станице Босиљград и извесних средоземних утицаја, у овој бањи мањи за више од 50%. Неколико јулских и десетак августовских дана са температуром од 30° и већом не изазивају изразитије нелагодно осећање људског организма, јер су такви дани врло ретки те се и не примећују. Због тога су у Звоначкој Бањи оморине права реткост. Посебну погодност бањског поднебља чине свеже ноћи, што омогућава крепак сан посетилаца. „Тропске ноћи“, тј. ноћи у којима се температура не спушта испод 20°C те је сан отежан, јављају се у Звоначкој Бањи само у годинама жарких лета какво је било лето 1950. године. Изузев у 1950. години ни у једној другој години поменутог раздобља није било тропских ноћи са температуром од 20.0°C и већом. Такве се температуре јављају у Нишу редовно у јулу и августу са просечно две до три ноћи.

Важнија карактеристика поднебља Звоначке Бање је и довољно трајање сунчевог сјаја. Иако се ова појава не може приказати метеоролошким подацима, о њој се може приближно судити на основу података о облачности, с обзиром да се она осматра у два од укупно три дневна термина између изласка и заласка сунца (7 и 14 часова по локалном времену). Резултате таквих осматрања приказује табела 3.

Таб. 3. Просечан број ведрих и тмурних дана а, мање од две десетине покривеног неба б. веће од осам десетина покривеног неба

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
А.	4.3	4.4	4.8	4.0	3.0	4.5	11.2	13.3	9.5	8.7	3.2	5.1	76.0
Б.	12.8	9.5	11.1	7.9	7.8	4.6	2.8	3.0	3.5	10.0	14.6	12.7	100.3

Подаци табеле 3. показују да су тмурни дани чешћи у односу

на годишњи просек, јер је сваки четврти, односно пети дан ведар (прос. год. 4.8), тмуран је сваки трећи односно четврти (прос. год. 3.6). Међутим, у летњој туристичкој сезони (од 1. V до 31 X) ведар је, напротив, сваки трећи или четврти дан (прос. 3,6), а тмуран сваки пети или шести (прос. 5,6). Од значаја је чињеница што је небо над овом бањом ведро и сунчано баш у јеку летње туристичке сезоне. Током летњих месеци сваки трећи дан је ведар и сунчан, а тек сваки девети тмуран. Од 90 дана главне туристичке сезоне потпуно је ведро 29, а 10 тмурно. Такве временске прилике, иако нису довољно погодне, не утичу негативније на туризам.

Погодност поднебља, изузимајући прва два месеца туристичке сезоне, доприноси и повољан распоред кишних дана. Просечан број кишних дана приказује табела 4.

Таб. 4. — Просечан број кишних дана ($R_{mm} \geq 0.1$)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
7.8	6.5	7.5	8.3	10.5	9.0	6.2	3.6	5.1	5.3	7.6	7.3	85.2

Изнети подаци показују да се годишње просечно сваког четвртог дана јављају кише које су нешто чешће у хладнијој половини године. У туристичкој сезони топлије половине године кише падају просечно четвртог или петог дана. Број кишних дана током лета већи је само у јуну који има 9 кишних дана, а мањи у јулу, у коме се јавља 6 кишних дана, и нарочито у августу који има свега 3 до 4 кишна дана. У главној туристичкој сезони кише су донекле повољан чинилац поднебља, јер повремено падају у виду пљускова праћених грмљавином у касним поподневним и вечерњим часовима, делујући окрепљујуће на људски организам. Тада се у ваздуху повећава количина озона.

Најзад, као и друге познатије бање у Србији сличног физиографског положаја (Сијаринска, Куршумлијска, Рибарска) и Звоначка Бања има пријатно поднебље и због тога што њен заклоњени положај између оквирних узвишења покривених шумама дозвољава да у насеље чешће продире једино ветар који дува долином Звоначке реке, од ЈЗ ка СИ каналисан њеним правцем. Он, као и вечерњи поветарац „ноћник”, свежим висинским ваздухом проветрава и освежава ваздух у дну котлине. Ова и истакнуте климатске погодности, чине Звоначку Бању извршним ваздушним лечилиштем и одмаралиштем. У тим одликама је њен прворазредни значај и као туристичког места и као лечилишта.

Главни извор Звоначке Бање је карсно врело са термалном водом раселинског типа. Издашност овог извора износи око 9 лит/сек, а температура воде 28°C. Према **К. В. Петковићу** и **Н. Милојевићу**, атмосферска вода из шире сабирне области која храни врело спушта се до знатних дубина у кречњачку масу. С обзиром на њен вадозни карактер и температуру од 28°C да би се до те мере загрејала, она се

спушта најмање око 590—600 м дубине. Ова је температура сагласна утицају геотермског ступња, нарочито ако се узму у обзир морфолошка разлика сабирне површине, место појављивања извора и специфичност геолошких услова.⁷⁾ Несумњиво доказана радиоактивност главног извора термоминералне воде Звоначке Бање указује на чињеницу да ова радиоактивна вода не представља само обично карсно врело. Извесно је да минералне воде стичу јачи радиоактивитет у геолошкопетрографским теренима који у своме саставу садрже и радиоактивне материје, односно радиоактивне минерале и гасове.⁸⁾ То значи да је термална вода главног извора на своме подземном путу у контакту и са радиоактивним стенама и минералима.

Вода главног извора сакупља се у један мали резервоар одакле се керамичким цевима одводи у купатило у коме су мушки и женски базен за купање. Из резервоара вода је спроведена и до једне чесме да би се користила за пиће.⁹⁾ Минерална вода је спроведена и у отворени спортски базен за купање.

У извесној мери минерализована је и вода која се слива као цурац из бигрених салива низ корубу, 7 метара од корита Звоначке реке на њеној левој обали испред друмског тунела, на путу Звонце — Бања.

Термоминерална вода главног извора Звоначке Бање је бистра, без боје и мириса. На основу физико-хемијске анализе извршене 1959. год. увршћена је у индиферентне хипотерме. Према објављеним подацима не постоји комплетна физико-хемијска анализа воде. Вода служи за купање и пијење.¹⁰⁾ Међутим, према једној анализи Института за физику Медицинског факултета у Београду од 28. IV 1939. год. радиоактивност воде главног извора износи 6,55 М. Ј.¹¹⁾ По овој анализи термоминерална вода Звоначке Бање могла би се уврстити у радиоактивне воде, јер према нашим нормама да би се једна вода могла окарактерисати као радиоактивна, треба да садржи 3,5 Махових јединица.¹²⁾ Радиоактивност бигрених складава није проучена, али се извесно може узети да унеколико постоји. На то указује и досадашње искуство у вези са климатским лечењем. Мада је садржај радиоактивних субстанци у бигровитим терасама Звоначке Бање свакако знатно мањи него у бигарској тераси Нишке Бање, врло је вероватно да и ваздух Звоначке Бање има радиоактивни карактер и од јонизујућих гасова, те може деловати донекле као природни инхалатор.

Главне индикације за лечење у Звоначкој Бањи као лечилишту са природним факторима још нису довољно издиференциране. Сматра се да она лечи: нервна оболења, неурастеније и неурозе, хипертензију и климактеричне тегобе, а да помаже при лечењу реуматичних оболења и малокрвности.¹³⁾ Према досадашњем искуству долазе у обзир нарочито хронична реуматична оболења зглобова и мишића.¹⁴⁾ За поменућу минералну воду из бигрених салива на левој обали Звоначке реке у народу се верује да лечи болести стомака и главобољу и да помаже при лечењу других бројних болести. Због веровања у лековитост и у знак захвалности неки болесници кадгод пију или инспирају очи овом водом остављају ситан метални новац. Иако је

шире индицирана, Звоначка Бања је на гласу поглавито због лечења обољења нервног система. Болесници који од тих болести и дуже болују осећају се у овој бањи сасвим добро већ после боравка од десетак дана. Због тога је и у времену од неколико година редовно посећују.

Звоначкобањски рејон обилује и добром пијаћом водом. Бањски посетници за пиће употребљавају и воду извора који избијају на додиру дна и десне долинске стране Звоначке реке. Ови извори, од којих су неки готово на самој обали Звоначке реке, имају питку и махом хладну воду. Најбоља је вода за пиће са извора код железничких тунела где су неки издашнији извори каптирани у чесму са две луле.

Позитиван чинилац поднебља Звоначке Бање у односу на њену рекреативну улогу и значај је и природна шумска вегетација доброг састава. На левој долинској страни Звоначке реке шума је углавном храстова, а на десној букова и храстова. Скоро непрекидан шумски покривач, поглавито букове горе, застире сав бањски рејон и најближу околину. У крчевинама шума местимично се јављају пашњаци и планинске ливаде, а у врху десне долинске стране звоначкобањског проширења омање њиве са кукурузом, на висини и изнад 700 м.

На обешумљеним површинама већег нагиба обеју долинских страна Звоначке реке, које су местимично вештачки терасиране, извршено је пошумљавање багремовим и другим садницама. Тиме је умногоме стабилизван покретни наносни терен који засипају сипари и плазине, заштићена рударска железница, појачана ретензија тла, уједначен протикај и спречено замућивање термалних врела.¹⁵⁾

СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ

С обзиром да се утицајем човека на природну средину и у овом крају видно почео преображавати природни пејзаж, културно-историјске знаменитости стичу све већи значај. Оне су за Звоначку Бању, као недовољно развијено умногоме транзитно балнео-туристичко насеље, већ данас од готово истог значаја као што су термална па и рекреативна пратећа функција. Јер, „у напорима да се туризам претвори у важну грану националне привреде, однос према споменицима културе треба сматрати за један од пресудних чинилаца“.¹⁶⁾ Важност културног наслеђа у туризму данас истичу чак и они географи који су историјско-географска разматрања сматрали сувишним „историјцизмом“. Измена мишљења код географа „просторног правца“ морала се јавити, јер се увидело да је валоризација споменика и у томе што просечни савремени туриста, који свој одмор посвећује упознавању других земаља и крајева, настоји, пре свега „да сазна и доживи прошлост ових подручја на остацима материјалне културе“.¹⁷⁾ Ради тога, *Ж. Јовичић*, нпр., културно-историјску пратећу функцију у туризму (коју он назива „културно-образовном улогом“) ставља на прво место.¹⁸⁾ Како су културно-историјске знаменитости за туристички развој Звоначке Бање врло значајне, то се о споменицима културе непосредне околине износи најважнији подаци. Они резултирају из досадашњих историјско-географских истраживања и наших разматрања.

Од културно-историјских споменика околине истичу се: сред-

њевековна тврђава Асеново кале и средњевековни манастири. Међу бројним манастирима најпознатији су: Манастир св. Богородице у Сукову, Манастир св. Јована у Поганову, Манастир св. Николе у Планиници и Одоровачки манастир.

По **К. Јиречеку** градиште **Јасеново кале** (подвучен назив **К. Јиречка**) је четвороугаоник око 40 метара дуг, на странама са зидовима и до 2 м дебелим од тесаног бигра (травертин). По предању, утврђење је изграђено од камена разрушене Звоначке Бање. Камен бањских зграда преношен је „с руке на руку“ све до места изградње.¹⁹) **Јасенов град** (подвучен назив **М. Ракића**) са чијих се зидина пружа изванредан видик све до далеке Риле, а лепо се види планина Стол северозападно, Власина југозападно, Влашка планина северно, планина Гребен источно, Остра глава западно, а од ње у даљини Црни врх и Ветрен јужно стеновита је главица озидана зидом од тесаног камена.** На средини, на источној страни има остатака од зграде, која је такође била од тесаног камена. Зид је био велик и читав, па је порушен за време Карафејзино. Кад је зидао кулу у Трну, Карафејза је натерао народ те је скидао, и три часа далеко, камен по камен на коњу носио у Трн.²⁰) Од Асеновог калеа данас постоје само темељи и остаци зидова.

Из ових путописних података испитивача који су били на Асеновом калеу и о њему се распитивали код овдашњег становништва, поуздано је да је тај град, који се звао, као и село Јасенов дел под њим, по јасеновом дрвету, изграђен од камених рушевина средњевековне Звоначке Бање. Да је ово знање становништва тачно доказује чињеница што је бигар у остацима Асеновог града несумњиво истих петрографских особина као и у травертинским терасама Звоначке Бање.

Међутим, док се назив утврђења и порекло материјала могу објаснити без тешкоћа, питање: ко је и када основао град теже је. Несумњиво да је ово утврђење подигнуто ради заштите караванског пута који је од Ниша водио за Самоков²¹) и то прв овом његовом месту где Звоначка река утиче у Јерму код села Одоровца, на једној, и Знепољског пута у Трнској котлини и код Трна, на другој страни. Полазећи од те двоструке стратегијске функције овог средњевековног утврђења изграђеног на врло доминантном положају и разматрајући ратне догађаје у првој четврти XV века, покушајмо да укажемо да је деспот Стефан Лазаревић, био градитељ овог утврђења.

Као што је познато трнски крај, српска средњевековна жупа Знепоље од XII до XIV века²²) био је извесно време у држави деспота Стефана Лазаревића као и у држави Ђурђа Бранковића када је деспоту Ђурђу по Сегединском миру од 1444. године повраћен и Пирот.²³) По ступању на престо турског цара Мусе (1410), чија је

** Данашње име утврђења Асеново кале које се у новије време, поглавито од 1878 до 1919. године, под бугарском влашћу, почело употребљавати, по *К. Јиречеку* вероватно је дошло под утицајем „Погановског поменика“ у коме се помиње бугарски цар Асен.²⁹) Ширењу тог имена код овдашњег становништва извесно су допринели и бугарски калуђери који су у народу распростирали и легенду по којој су римски император Константин и његова мајка Јелена подигли Погановски манастир и причали да је „Погановски поменик“ историјски документ.³⁰) Треба истаћи и то, да у трнском крају постоји и данас насеље које се зове Зелени град,³¹) које је добило име такође по вегетативном покривачу.³²)

влада отпочела страхом, ужасом и безобзирношћу, којом никогa није штедео, деспот Стефан је сакупио своју војску око Пирота и почео пленити околне турске области.²⁴⁾ Да се због тога и других разлога освети српскоме деспоту, Муса се у јануару 1411. год. „с грдном војском, коју је он сам предводио, дигне на Србију, огњем и мачем све пред собом пустошећи, разарајући градове и вароши, одвлачећи најлепше децaкe и младиће у ропство, убијајући остало становништво“. Муса је с војском „ударно од Софије на Трн, па уз Јерму или Голему реку, која кроз Трн протиче“.²⁵⁾ Међутим, две године после ових стравичних догађаја (1413), деспот Стефан Лазаревић с градом Копривијаном добио је и Зенопоље. Према свом тумачењу изворног текста у познатом делу *Константина философа* „Живот Стефана Лазаревића деспота српског“ (Гласник СУД XLII, 301), М. Ђ. Милићевић тврди да је: „Године 1412. и 1413 српски деспот Стефан Високи утврђивао Пирот и пиротску околину од напада беснога султана Мусе Челебије“.²⁶⁾ Ово тврђење је без сумње тачно, јер је деспот Стефан имајући у виду пустошећу Мусину најезду трнским путем, ради заштите тог и самоковског пута настојао да се подигне стратегијско утврђење у међупростору ових путева. Велика љубав народа према свом омиљеном деспоту учинила је да је олдашње становништво убрзо изградило утврђење Јасенов град преносећи камен са рушевина Звоначке Бање „с руке на руку“. Утврђење је изграђено, по свој прилици, исте 1413. године. По народном знању утврђење су заузели Турци када је, једном приликом, посада била у Одоровачком манастиру на богослужењу. Турци су тада порушили манастир.²⁷⁾ Није искључено да се овај догађај могао десити још за живота деспота Стефана, можда 1426. г. када је земља остала скоро без наслеђа.²⁸⁾

Манастир св. Богородице у Сүкову, 17 км југоисточно од Пирота, лежи на десној обали реке Јерме. По Ст. Новаковићу, Сүково, које се помиње у хрисовуљама цара Василија II од 1019. и 1020. год. је „без сваке сумње наш данашњи Сүковски манастир“ у коме је „у почетку XI века било црквено средиште“ за овај крај. Оно је „заступало данашње средиште Пирот“.³³⁾ Црква овог манастира је обновљена 1857. године.³⁴⁾ Има већи живопис. Сем пода и камених стубова у два реда, на којима почивају сводови, у цркви нема „ни најмањег местанцета празног, све је иконописано“. Сlike „Откровења Јовановог“ представљене су живо и тако лепо „да ово изображење надмашује сва друга изображења овога рода која се код нас могу видети“.³⁵⁾ Црква је „врло лепа, налик је на нишевачку (нишску), само је богатије намештена и украшена“. У раније време у овом манастиру било је „и ствари и рукописа старих“, али све су то „покупиле и уништиле ... бугарске владике“.³⁶⁾

Манастир св. Јована Богослова у Поганову лежи на левој обали реке Јерме која се звала и Сүковска или Трнска река.³⁷⁾ Подигнут је на рушевинама раније цркве³⁸⁾ за коју се предпоставља да се налазила у близини неке незнабожачке богомоље.³⁹⁾ Манастир се зове и доброшевски јер се и село Поганово звало Доброшево „у старо време, па га Турци прозвали Поганово, а откако се ослободило (од Турака), опет се зове старим именом Доброшево“.⁴⁰⁾

По традицији, Погановски манастир је подигао цар Константин Велики (који је био из оближњег Ниша) и његова мајка.⁴¹⁾ Ова традиција, која је месно предање о првобитној цркви Погановскога манастира пренела на данашњи, непоуздана је „јер ништа не даје основа

да је манастирска црква подигнута у IV веку, када су живели римски император Константин и његова мајка Јелена".⁴²⁾ Но, иако је ово предање обична легенда, оно је ипак од значаја јер указује на давнашње доба оснивања првобитног храма. То доба је историјски приближно утврђено наласком пергамента, у данашњем манастиру, на коме је био запис из 1130 године „по коме су Срби подигли овај манастир“ (подвукао **Д. Н. Алексић** на основу текста са пергаментног записа који је прочитао). Сем тога у „проскомидији“ постојала је „једна стара икона на којој се налазе имена многих српских владоца из најстаријег времена".⁴³⁾ Давнашње порекло првобитне манастирске цркве није појава која изненађује. Позната је и из оближње нишке околине где су археолози налазили остатке врло старих грађевина.⁴⁴⁾

По истраживању **Б. Сп. Радојичића** данашња црква је „по свој прилици подигнута крајем XV века“, „вероватно ... после 1453. год.“, јер су после те године Турци одобравали обнову разрушених хришћанских цркава.⁴⁵⁾ Према натпису изнад улазних врата, црква је живописана 1499. г., те би и њено подизање било незнатан број година пре тога датума. Три округла камења, узидана на западној фасади цркве, имају урежана имена „Јована Богослова“, „Господина Константина“ и „Госпође Јелене“, те се из тога изводи закључак да су овај Константин и ова Јелена оснивачи цркве и то вероватно, како предпоставља **Вл. Р. Петковић**, Константин унук великог војводе Десимира.^{***} Живопис је врло интересант. У доњој зони су слике светитеља у природној величини, између осталог, низ светих пустињака, св. ратника и монаха, међу којима и слике св. Савез српског и св. Симеона Немање.⁴⁶⁾ По **А. Грабару** Поганово је пример скромног и упрошћеног моравског типа цркава моравско-српске групе.⁴⁷⁾ Црквена зграда има чисту једнокуполну форму, те донекле наличи на Јустинијанову, цариградску св. Софију, само, разуме се, у минијатури.⁴⁸⁾ Погановски манастир је имао и богату културно-историјску ризницу. Међу рукописним књигама, које је **М. Ракић** из овог манастира донео у Београд и предао Народној библиотеци, најпознатије је било „Јеванђеље“, писано на пергаменту, судећи по правопису, по свој прилици, у XIV веку. Оно је имало „пред сваки јеванђељем, бојом и златом лепо израђен лик јеванђелистов; на сваком почетку, велику вињету, красно извезену бојом и златом; свако почетно слово златом исписано.“⁴⁹⁾ Манастир је имао и своје непокретно имање, које га је окруживало са свију страна, под шумом, мало њива и још мање ливада. Ово имање које је манастир уживао „од памтивека“ обухватало је 230 ха. Бугари су из манастира однели, поред осталог и сам иконостас и одежде.⁵⁰⁾ Поганово је данас женски манастир.

Манастир св. Николе у селу Планиници звани „Никола Планинички“ је на једној вишој заравни, на пола пута између Сукова и По-

^{***} На овом месту треба истаћи да је о Погановском манастиру најопширније писао бугарски универзитетски професор **Кр. Мијатов**. На жалост, његова књига, писана претенциозно и страствено, умногоме је плод осећајних схватања. Полазећи од старе хипотезе о оснивању овог манастира, по којој су ктитори Константин Дејановић и његова ћерка Јелена, и „Погановског поменика“, тај је писац, прогласивши српску средњевековну властелу Дејановиће Бугарима и огласивши плагирати „Погановски поменик“ за оригинално дело, приказао овај знаменити манастир као бугарску „светињу“.⁵⁷⁾ После критике **Б. Сп. Радојичића**, којом је неоспорно доказана произвољност речених тврђења, не би требало поново се освртати на тај рад да се и данас не користи као извор за обавештавање туриста. С обзиром да се туристима морају пружати истинита обавештења, која базирају на резултатима научно утврђених факата и с погледом на то да се на основу досадашњих историјско-географских разматрања може приближно установити и време кад су бугарски калуђери „овладали манастиром

гановског манастира. То је мала триконхосна црквица без кубета. Засведена је полуобличастим сводом који се у виду лука јавља и на фасади. Живописана је. Фресака има и на целој западној фасади. Живопис је рађен априла 1606. године.⁵¹⁾ По народном предању, манастир је подигао краљ Милутин. Претпоставља се да је био „домаћа црква краља и његове породице”. Богате црквене ствари, које су Бугари однели, налазе се у Софијском музеју. Манастир је поседовао око 80 ха шуме и око 30 ха зиратног земљишта. Сем тога, имао је воћњаке, ливаде и пашњаке.⁵²⁾

Остаци Одорвачког манастира св. Јована Крститеља налазе се према селу Одоровци (које се некад звало Пометковце), на десној обали Јерме под Гребен планином. По предању, овај манастир, који је био један од највећих у овом крају, подигао је као своју задужбину Јован Драгаш. Верује се да је у манастиру живело 70 калуђера које су побили Турци.⁵³⁾ Приликом откопавања темеља цркве и манастирских хелија, налазило се на трагове који унеколико потврђују народно предање.⁵⁴⁾ Да је Јован Драгаш, који је 1378. као „велики деспот свих земља српских” отишао у монахе⁵⁵⁾ могао бити ктитор овог манастира, може се узети и по предању које **Јов. Хаџи Васиљевић** сматра веродостојним.⁵⁶⁾ На темељима манастира саграђена је црква.

ГЕНЕЗА И ФИЗИОНОМИЈА НАСЕЉА

Лековити извори Звоначке Бање били су познати људима од давнина. И у овој бањи у античко доба извори су били каптирани, а на месту данашње бање постојало је насеље. Од римског бањског на-

Погановским⁵⁸⁾, изнесе се чињенице које ова питања убедљиво расветљавају. У свим објављеним историјским и историјско-географским расправама о Драгашима и њиховој држави нема помена о бугарском пореклу нити бугарској националној припадности. Драгаш или Дејановићи (име Дејановићи под којим су браћа Јован и Константин познати у историјској науци, у изворима се не употребљава) били су, без сумње, српска властела и владоци.⁵⁹⁾ За тзв. „Погановски поменик”, у коме се помињу 35 бугарских царева, од основног је значаја чињеница да се „у поменику нигде не каже” да су „цар Константин” и „госпођа Јелена” ктитори манастирски. Да је данашњи поменик препис првобитног, у њему би се то сигурно налазило, јер се не може претпоставити да у првобитном поменику „ктитори нису поменути, и то изричито као ктитори”. Погановски поменик је „препис некоег бугарског поменика, који су са собом донели бугарски калуђери”, кад су „овладали манастиром Погановом, као што су у једно време држали и манастир Хиландар⁶⁰⁾. По *К. Јиречку*, Погановски поменик је „писан приближно у 17 столећу⁶¹⁾. Да је старијег настанка, није вероватно да је пре тог доба могао бити донет у Погановски манастир, јер је ова област као српска епархија улазила „у границе наше (српске) Пећске патријаршије и када је она установљена и кад је, у XVI в., била обновљена⁶²⁾. Према томе, „Погановски поменик” је преписан са некоег бугарског поменика у 17. веку и, по свој прилици, крајем тог века или у првој половини 18. века (када се у манастиру као културној живи подјармљеног народа окупљало хришћанско становништво), после некоег „запустељија” (која су, због турских пљачки и паљевина, била и често и прилично дуготрајна; догађало се да су се у манастирским зградама „плодили медведи, курјаци, лисице” и друге шумске животиње)⁶³⁾ донет у заустели Погановски манастир којим су „овладали” бугарски калуђери. „За српски карактер манастира Поганова”, сем свега што је речено, говоре сви натписи у цркви. „Сви су они писани српском рецензијом⁶⁴⁾.”

сеља, које је извесно било знатно, иако је служило првенствено локалним потребама као и бројне друге наше минералне воде у римском царству,⁶⁵⁾ приликом раскопавања терена 1903. године пронађени су разноврсни остаци материјалне културе. Откривено је више старих римских базена, патос у једном од њих, једна спомен плоча, остаци цркве и многи римски новци. Типски римски патос, израђен од печених плоча издуженог и петоугаоног облика нађен је у главном базену. Овај базен је био округлог облика са три степенице. Делимично сачуван римски натпис са велике опеке, дужине око 1 м а ширине око 0,50 м указује да је то била спомен плоча римским градитељима бање.⁶⁶⁾ Од остатака римске цркве, која се налазила десетак метара од главног базена, пронађен је део са олтаром.⁶⁷⁾

Налазак храма и римских новаца сигуран су доказ да је у античко доба, а можда и у још старије време, о минералним изворима ове бање владао култ лековитих вода. Храм у насељу на минералним изворима био је саграђен због веровања да се цео процес лечења заснива на помоћи божанства при лечењу. У знак захвалности према лековитој бањи, која им је помогла да поправе нарушено здравље, болесници су бацали новце у воду.⁶⁸⁾ Како обичај бацања новаца у један лековити извор и данас постоји у овој бањи, то се може претпоставити да овај култ влада с извесним прекидима од најстаријих времена. Од значаја је истаћи и то да је развијенија римска термална агломерација у Звоначкој Бањи била изграђена и због овдашњег рудног богатства које се вероватно експлоатисало још у античко доба. Рударске насебине у подручју Копаника као и у Босни такође су се налазиле уз минералне изворе. Оне су у Босни, како је то утврдио **Е. Пашалић** „својим бројем и густоћом захватале мјеста на којима су се налазила та врела”.⁶⁹⁾ Географски размештај римских рударских насеља, углавном, у овом крају био је одређен термалном зоналношћу Звоначке Бање и појавом њених минералних извора.

И у средњевековно доба Звоначка Бања је служила људима као лечилиште на минералним изворима. Она је била средиште жупе која је обухватала слив Звоначке реке. У географском списку жупа и градова који се набрајају у повељама цара Василија II од 1019. и 1020. године на деветом месту у средачкој или софијској епархији одмах иза Сукова помиње се жупа Звонце на запад од Средца као и све остале. Да се у повељама цара Василија говори о жупи Звонце, а не о жупи Знепоље, како су то помишљали, остављали нерешеним или погрешно убифицирали неки историчари,⁷⁰⁾ указао је и **И. Сњегаров** по коме је у питању жупа која је била „поточно при с. Звѣнци (Звѣнѣцѣ),”⁷¹⁾ дакле, код данашњег села Звонце или Звонци. Да не може бити никакве сумње да је у питању жупа Звонци а не Знепоље сведочи и сам текст повеље. У преводу Сњегарова текст гласи: „И епископ Триадице (Средец) заповедамо да има у самој Триадици и Пернику, и Сукову, и Звену 40 клирика и 40 парика”.⁷²⁾ Знепо се не може једначити са Знепољем, док је готово идентично са именом села Звонце Звѣнѣцѣ (Звењец), у коме се одржао назив ове српске срењовековне жупе. Претпоставка да је можда у питању Знепоље свакако се ја-

вила под утицајем чешћих помена Знепоља у писаним изворима, главности у XV веку, и непознавања географских прилика звоначког краја.

Међутим, и без изворне документације и чињенице да је село Звонце средње-вековно насеље, може се с разлогом сматрати да је Звоначка жупа постојала (по свој прилици од почетка XI века, од времена када су се словенска насеља на Балканском полуострву могла сматрати као завршена као и географска номенклатура,⁷³) све до краја XIV века) и због одлика рељефа и других физиогеографских фактора. Раздробљеност рељефа — географског фактора изоловања и одвајања — природна је особеност за специфицирање предеоног живота у висинским регијама какве су биле многе средњевековне жупе. То је јасно показао *J. Цвијих*,⁷⁴ а уопштено истакао и *M. Рајичић* на основу начела да су границе старих жупа и области, углавном и кад је то било могућно „повлачене токовима већих река и развојем речних слијева.“⁷⁵) из ових разлога будућа историјско-географска истраживања откриће у областима где доминира „рељеф раздробљен у жупе“ већи број средњевековних жупа него што се то обично претпоставља. Ово се нарочито може очекивати у оним коритацима висинских регија где су термалне појаве и рудно богатство глатка प्रदेशа обележја. Досадашња проучавања термално-географских појава у бањским насељима копаоничке групе неспорно су открила постојање *бањских жупа* са средиштима у термалним насељима. Такав је случај и са Луковском и Куршумлијском, а нарочито са Сијаринском Бањом.⁷⁶)

Но, док је, дакле, несумњиво да је Звоначка жупа једна од оних које су набрајају у повељама цара Василија, постојала кроз дуг период средњевековног доба, мишљење да је средиште ове жупе било у Звоначкој Бањи теже је образложити. При решавању овог питања од значаја су оне појаве које стоје у вези са заштитним географским положајем, култом лековитих вода и старим рударством.

Топоним Стража (1071 м) за вис који се уздиже непосредно изнад Бање (како се својим правим именом зове ово термално насеље као и таква бројна друга насеља у Србији⁷⁷) која се у изворима помињу без одређеница географске оријентације те је услед тога убифицирање каткад проблематично) на месту где је постојало заштитно утврђење, несумњив је доказ о регионалном значају у средињем веку. Територијални однос Бање и старог Одровачког манастира одраз је међусобне условљености у старо доба. Остављајући да на другом месту детаљније осветлимо законитост ове појаве, по којој се готово без изузетка у свим важнијим античким термалним насељима на територији Србије налазе остаци средњевековних манастира и цркава, ретичемо да се територијална измештеност Одровачког или Бањског манастира објашњава ранијим постојањем незлабожачког молбшита које се ту налазило пре појаве хришћанства. То светланиште било је такође подређено култу термалних вода, али се није налазило на изворима већ код села Одрована због погодности географског положаја који је на том месту детерминирао локацију. Да су при термалним изворима постојала и првисторијска насеља поуздано је утврђено у Нишкој Бањи.⁷⁸) Сем тога, широко је познато да многа римска насеља нису била нова. *E. Паулић* сасвим исправно сматра да су и пре Римљана код нас били познати лековити извори. Археолошки трагови показују да су римска насеља код нас настајала највише на аутохтоној, напрекој земљи, оне где су постојале и првисторијске антомерације⁷⁹) *Др. Т. Титов* и име села „Поганска“ доводи у везу, по нашем мишљењу погрешно, са неким „чувствитим незлабожачким молбшитом“ у овом крају („пагани“ = „Погани“ — незлабошници⁸⁰). Ипак, ве-

риторијална измештеност „бањских манастира“ је ретка појава због култне везаности светилништа и термалних извора.

Бањски манастир, у овој као и другим бањама Србије, преузео је и улогу храма римских божанстава лековитих вода. Како је овај манастир био један од највећих и најзнаменитијих у овом крају, био је носилац и других улога које су имали средњевековни манастири. Ипак је на гласу био поглавито због јаког култа минералних вода у овом, као и другим, крајевима шопске етничке зоне. *Јордан Иванов*, који је знао да су при бањама подизани манастири и због култа агијазме (аџијазма) изисо је да су стари Тустендилци — Турци и хришћани — који су поштовали топле воде Тустендилске Бање персонифицирали их са светињама и приносили им жртве. Жртве (петак, дроб) приношене су и водама неких других бања у Бугарској, а свецу „чудотворних вода“ Пазар-хамама паљене су свеће и одавало поштовање клањањем. Ова појава у бугарском делу шопске етничке зоне није била нестала ни почетком XX века.⁸¹⁾ Али не само у земљама Балканског полуострва већ и у свој осталој Европи „мистични елементи мешали су се с бањском праксом“. „Лековитост“ вода, необјашњена, замењивала је паганска божанства која су насељавала римске или грчке бање (Edypsos у Евбеји).⁸²⁾

Термално насеље Звоначке, као и других бројних бања у Србији састојало се из античких бањских уређаја, манастира у близини и манастирских конака при изворима. Култ аџијазме, улога манастира и рударска производња били су одлучујући фактори да термална насељина постане заштићено жупно средиште. Да је рударство у овом крају било прилично заступљено „има сигурних података“.⁸³⁾ Сем тога, чињеница је да овде постоје „велике количине згуре у виду шљакве, коју сељаци називају „прсраћена руда.“ По предању постојала је и радионица звона по којој је село Звонци добило име.⁸⁴⁾ Ово је предање поуздано, јер је звоначки крај насељен углавном старинским становништвом које се није кретало. У свести овог становништва многи су се судбоносни догађаји и важније предеоне појаве урезали врло дубоко те их оно одржава и преноси најчешће у аутентичном облику. Знајући да је шопска област најтипичнија аметанастазичка област у којој су се дешавала поглавито локална, унутрашња сељачкања,⁸⁵⁾ **К. Жиречек** и други знаменити путници и истраживачи поклањали су знатну пажњу народном знању па су на основу њега стварали каткад и одребене закључке.⁸⁶⁾

Најзад, треба указати и на општи значај ове бање у средњевековно доба. У том погледу треба истаћи да је као у античко и у то доба Звоначка Бања имала поглавито локални карактер. Да су манастирски коначи пружали добро уточиште оболелима може се закључити и из тога што „средњевековни путник... није тражио ништа више него мало сигурности и сухоте.“⁸⁷⁾ Као уопште у бањама Србије, и у овој нове бањске грађевине нису постојале јер је болесника из удаљенијих крајева било мало. То је разумљиво кад се има у виду слаба покретљивост. У средњем веку сем трговаца „други људи ретко су путовали на даље“.⁸⁸⁾ Из удаљенијих крајева већи број болесника долазио је поглавито о црквеним саборима када је славила манастирска црква, јер се веровало да су због „чудотворних моћи“ лековитих вода и цркве лековите као што су се гдегде због манасти-

ра минералне воде поштовале као „свете воде“. Но и лечење о црквеним саборима било је краткотрајно, јер се вршило поглавито умивањем и пићем лековите воде.⁸⁹⁾ Овај култни начин лечења одржао се у Звоначкој Бањи и до данас на једном месту, нарочито код оближњег сеоског становништва које при пролазу поред извора украј друма испира очи, умива се и пије воду са извора.

Али, иако се термална насебина ове бање састојала углавном од римских, већ руинираних зграда и уређаја, манастира и манастирских конака, била је, као што је речено, утврђено жупно средиште. Као култно место уз светилиште имала је прворазредну улогу. Тиме се објашњава и народно предање да је Бања цветала у старо доба.

Материјално обезбеђен манастир, уживајући велике, а можда и „нарочите“ административне, финансијске и судске имунитете и повластице,⁹⁰⁾ у сваком случају бар исте као и властелинства Суковског, Погановског и других овдашњих манастира, старао се о одржавању купалишта, али није експлоатисао саме минералне изворе. Они су били општенодрожна својина и као природне појаве⁹¹⁾ и као култно место. Једина корист, посредног карактера, коју је манастир имао од лековитих извора долазила је од дарова и прилога које су болесници остављали у знак захвалности „светој“ води и њеној „лековитој цркви“. Приходи о саборима, врло посећеним због култа ацијазме, одраз су такође посредних користи, а не непосредних доходака. Директна експлоатација минералних извора као природних појава, коју су стварно вршили неки манастири и цркве у Србији уз минералне изворе сасвим је нова појава — једва нешто старија од једног века. Остављајући да на другом месту детаљније расправимо и ову појаву, овде истичемо само то да манастири у старије време нису експлоатисали минералне изворе нити остваривали макакве непосредне дохотке. Поводећи се за заблудом о тобожњој експлоатацији бања, *Драг. Лапчевић* је нпр. у истом раду у коме је сасвим добро приказао „четири жупе“ у западној Србији изнео тврђење да је манастир Рујно у значајној истоименој жупи имао обилате дохотке „међу које су долазили и дохотци од бање“.⁹²⁾ Будући у уверењу да је манастир остваривао велике дохотке и од бање при којој је подигнут, поменути писац је у том видео и објашњење за оснивање и одржавање манастирске штампарије, једне „од првих у Срба“ у којој су штампане књиге.⁹³⁾ Овакво схватање се, изгледа, заснива и на погрешном разумевању регионалне улоге у термализму западноевропских и средњеевропских манастира. Писци који су се у изучавању термалне географије Европе детаљније бавили историјом термализма заиста су истицали да су „веома често, у средњем веку манастири или опатије експлоатисали терме“ али искључиво — „због своје дужности да укажу помоћ“.⁹⁴⁾ Под овом „експлоатацијом“, на првом месту, треба разумети изградњу уређаја и омогућавање лечења у бањама оболелима у социјалне сврхе — ради хришћанске дужности да се „укаже помоћ“. У томе се огледа „напрт социјалног термализма“, јер се црква, као што је то био случај у западној Европи а нарочито у Француској са државом „осећала обавезном“ да „поврати здравље“ својим верницима.⁹⁵⁾ Према томе, непосредно остваривање материјалних доходака ни у „термалној Европи“ није постојало или, ако јесте, у изузетним случајевима.

Расветљавање ове и остале проблематике коју смо овде расправљали, од значаја је, поред осталог, и стога што у „општим условима“ развитка који „треба да дођу на прво место у монографском проучавању једне бање“, као што је сасвим исправно истакао *P. Defert*, „историјски антецеденти“ стављају се на прво место, а тек

иза њих остали чиниоци и појаве — локација у односу на особине геологије и рељефа, могућности претупа, социјални хоризонт бањских гостију и друго.⁹⁶⁾

Звоначка Бања је порушена највероватније истовремено кад и првобитни Суковски и стари Погановски манастир. По народном предању поменута уништења догодила су се приликом прве најезде Турака.⁹⁷⁾ Ову традицију потврђују и историјски догађаји. Познато је да турски историчари говоре о борбама Турака са кнезом Лазаром око Пирота, који је био у његовој држави.⁹⁸⁾ У једној од тих борби пре Косовске битке, када се „султанов велики везир бејаше примакао границама српске државе“ био је заузет и разорен и сам Пирот. Због разарања Пирота и околине кнез Лазар је послао свога војводу Митра Војиновића у одбрану ових крајева. Овај храбри војсковођа успео је да истера Турке прогонећи их „кроз теснаце ка Софији“,⁹⁹⁾ али су многе знаменитости ових крајева остале у рушевинама јер су их Турци ускоро окупирали. Међутим, потпуно уништење Бање догодило се у јануару 1411. када је султан Муса „огњем и мачем све пред собом пустошио“.¹⁰⁰⁾ Турска рушилачка стихија у борбама пред Косовску битку и непосредно после ње, када је порушена и Куршумлијска Бања, чини једну од важнијих етапа уништења термалних насеља после великих варварских пустошења, нарочито Хуна који су уништили и Нишку Бању 441. године.¹⁰¹⁾

За све време турске окупације Турци нису користили минералне изворе ове бање. То је разумљиво када се зна да Турци у овом крају нису имали никаквих својих насеља.¹⁰²⁾ Ово је један од важнијих разлога што је бања, можда већ у старије турско доба, пала у заборав. За **Бањиште**, како се овај локалитет звао док нису откопани остаци античке бање, знало је само становништво најближих села. Стара бања била је сасвим непозната у другој половини XVIII века и почетком XIX века када је и Погановски манастир био запустео.¹⁰³⁾

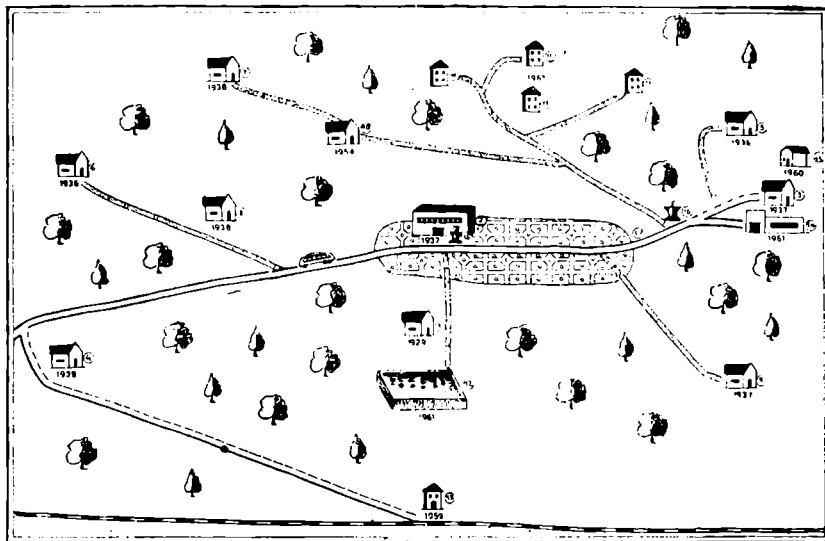
Непосредно по ослобођењу од Турака (1878) **М. Ракић** је у овој бањи видео „места где су стојале зграде“. Местимично су се видели и „олуци којима је вода спровођена“, али су тада постојала „само три басена топле воде“ у којима су сељанке топиле кудељу.¹⁰⁴⁾ У последњој деценији прошлог века **К. Јиречек** је затекао само „непокривен извор без зграда“.¹⁰⁵⁾

* *
*

Насеобински развој Звоначке Бање у нашем веку карактеришу три основне етапе. Прва обухвата период од 1903. до 1927. год., друга од 1927. до 1945. и трећа од 1945. године до данас.

Развитак Звоначке Бање речит је пример живота тзв. „сељачких бања“ у капиталистичко доба. До 1903. год. за термоминералну воду ове бање знало је, као што је поменуто, само становништво околних села. До те године под једним јасеном извирала је топла вода која је отицала у овећу у земљи ископану и кружно озидану рупу. Долазећи да се леци од реуматизма, ишијаса и других болести, сеоско становништво је у овом земљаном провизорном базену држало ноге до ко-

лена у топлој води двадесетак дана, обично по 30 минута. После обављеног лечења, већина болесника осећала се здравијим те је долазила више година. Неки болесници су се „лечили“ на тај начин што су испирали очи топлом водом која је извијала испод самог јасена. И такви болесници осећали су извесно здравствено побољшање. Увидевши да је извор на коме су се тако лечили болесници из оближњих села заиста лековит, учитељ **Дилберов**, који је почетком нашег века службовао у селу Звонце, заузео се да се добровољним радом откопа јасен. При откопавању 1903. године откривени су римски базени и остаци античког бањског насеља. Чим је очишћен, главни базен је оспособљен за употребу, те је над њим озидана мала надстрешна зграда. Тиме је отпочела прва фаза развоја Звоначке Бање као бањског насеља. До 1912. год. изграђен је сабирни резервоар за воду главног извора и спроведен доводни канал до базена на дужини од 50 метара. У бањи није постојала ни једна зидана зграда. За смештај посетилаца служиле су колибе и склоништа. Од 1920. год. бању су општине села Звонце и Одоровци лицитацијом издавале на експлоатацију за годину дана уз новчани закуп.

Ск. 2. — Шематски ситуациони план Звоначке Бање са годином изградње главних објеката. 1. Вила „Ветрен“, 2. Купатило, 3. Вила „Асеново кале“, 4. Вила „Венета“, 5. Вила „Добрила“, 6. Вила „Костина“, 7. Вила „Вена“, 8. Вила „Тасина“, 9. Вила „Шаркова“, 10. Вила „Црни врх“, 11. Нове стамбене зграде, 12. Отворени спортски базен, 13. Железничка станица Звоначка Бања, 14. Ресторан, 15. Стамбена зграда службеничког особља, 16. Чесма са минералном водом за пиће, 17. Аутобуска станица.

У другој фази развоја од 1927. до 1945. г., у првом периоду те фазе, изградња се вршила у власништву општине села Звонца финансијским средствима општине и имућнијих људи. Знатан подстицај за изразитији развој било је пуштање у саобраћај рударске желез-

нице. До 1927. године изграђени су тунели и железнички мост, те је отпочео саобраћати рударски воз. Године 1929. звоначка општина је подигла зграду vile „Ветрен“ са осам соба. Услед недостатка новчаних средстава даља изградња у друштвеној својини није вршена.

Од 1935. године почео је период изградње приватним капиталом. Те године Звоначка Бања је издата под закуп Вукадину Живићу из села Јаловик извора на три године. Вукадину је дата концесија за експлоатацију под обавезом да изгради купатило са мушким и женским базеном, зграду за бањску управу, ресторан и стамбене зграде. Пошто су други приватници изградили vile „Добрилу“ и „Костину“ 1936. год., а затим и „Шаркову“ 1937. Вукадин је 1937. год. подигао купатило са два базена и две каде од бетона, поменуће две зграде и вилу „Асеново кале“. По истеку уговора о концесији за експлоатацију, општина села Звонце постала је власник купатила, наменских зграда и vile. Пречник базена у купатилу био је 6 м, а дубина 1,5 м са једном степеницом у виду клупе око целог базена и два отвора са доводним и одводним цевима. Каде су биле 2:1 и 1 м дубине. Изнад бање проширен је сабирни и изграђен каптажни резервоар у бетону од 14.000 л. У овом резервоару мичерална вода се 1937. године месеца септембра мешала са водом из једног хладног извора те се топла вода расхлађивала, јер каптажа није била добро извршена.^{105а}) Године 1937. Звоначку Бању је под новчани закуп добио Цветко Станијев из Димитровграда. Он је 1938. год. саградио vile „Вснету“ и „Вену“ и доградио вилу „Асеново кале“. Исте године подигнута је и „Тасина“ вила. За време другог светског рата, када је Звоначку Бању експлоатирала Вeнeтa Станијева, жена Цветка Станијева, Бугари су проширили базене у купатилу и изнад њих подигли зграду са 5 соба.

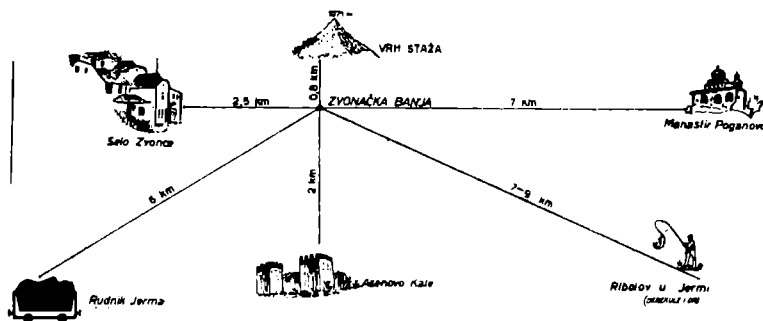
После ослобођења, од 1945. до 1948. год., Звоначка Бања је била под општином села Звонце. Пошто су стамбене зграде национализоване, отпочела је с а в р е м е н а фаза насеобинског развоја. У овој, трећој, најзначајнијој етапи социјалистичке изградње и уређења најпре се приступило набавци опреме и инвентара, а затим су уређени бањски круг, парк и прилазни путеви. Године 1954. изграђена је и опремљена вила „Црни врх“; године 1957. извршена електрификација, а 1958. адаптација свих просторија у насељу. Године 1959. реновирано је купатило (између осталог извршено је попличавање керамичким плочицама), а 1960. образована и опремљена амбуланта. Исте године проширене су шеталишне стазе у бањском кругу. Током 1961. изграђен је аутобуски пут Звонце—Бања, отворен спортски базен величине 25x12x3 м, завршене четири нове vile са 82 лежаја и ресторан са 160 седишта. Најзад, у 1962. год. приступило се одређивању простора за изградњу зграда и викенд-кућица за одмор радника и службеника. Изградњом ових стамбених објеката, намењених боравишном туризму, Звоначка Бања добија изглед привлачног балнео-туристичког насеља.

Али, иако су последњих неколико година учињени знатни напори да се и ова наша бања савременије изгради, функционално опреми и уреди, она је још увек мало и недовољно уређено насеље. Већина бањских зграда је од слабијег материјала. То су чатмаре или

кованице са приземљем и спратом. Темељи зграда и надземни део изграђени су од бигра. Од бигрених коцки, грађевинског материјала локалне природне средине, изграђена је и половина зграде железничке станице Звоначке Бање. Савременијег су типа нове једноставне четвртасте стамбене зграде такође са приземљем и спратом. Најмодернији туристички објекат је спортски пливачки базен за чију је изградњу инвестирано око 4.000.000 динара.

ПРОМЕТ ПОСЕТИЛАЦА

Развитак туризма у Звоначкој Бањи, као и насеобински развој карактеришу три раздобља: прво, пре 1927. године; друго, између 1927. и 1945. и треће, од 1945. године до данас.

Ск. 3. --- Излетишта у околини Звоначке Бање.

До 1903. год. минералне изворе ове бање, као што је речено, посећивало је у мањем броју једино оближње сеоско становништво. После те године, пошто је римски базен оспособљен за употребу, посета болесника из оближњих насеља нешто се увећала. Зна се да је у времену између 1903. и 1927. год., у првој фази насеобинског и туристичког развоја, који се у свој развојној линији поклапају, општина наплаћивала извесну таксу за купање. Болесници су долазили у току дана на купање, а увече одлазили својим кућама на ноћење или су коначили у суседном селу Звонце. Већина их је долазила да се лечи купањем по двадесет и више дана.

У периоду од 1927. до 1945. год. посета се увећала. И у овој развојној етапи туристички развој био је одређен развојем насеља. Бољи саобраћајни и лечилишни услови и унеколико решене најнеопходније стамбене потребе, омогућиле су годишњу посету од 400 до 1000 болесника. Иако је у овом, као и у првом, раздобљу туризам у Звоначкој Бањи имао здравствени карактер, обезбеђени основни лечилишно-боравишни услови привукли су посетиоце и из удаљенијих места, поглавито из Пирота, Беле Паланке, Власотинца и других варошких насеља јужне Србије. Такав позитиван развој прекинуо је други светски рат у коме је Звоначкој Бањи причињена знатна материјална

штета. За време другог светског рата промет посетилаца нагло је опао. У овој бањи у то време лечило се само сеоско становништво из најближих насеља и мањи број посетилаца из Бугарске. После ослобођења од 1945. до 1948. год. посета се нешто увећала. Звоначка општина је наплаћивала боравишну таксу и карте за купање. Ипак је у тим првим послератним годинама годишња посета износила свега 100 до 200 болесника.

Тек од 1948. године установљена је службена евиденција туристичког промета. Најважније податке те документације приказује таблица:

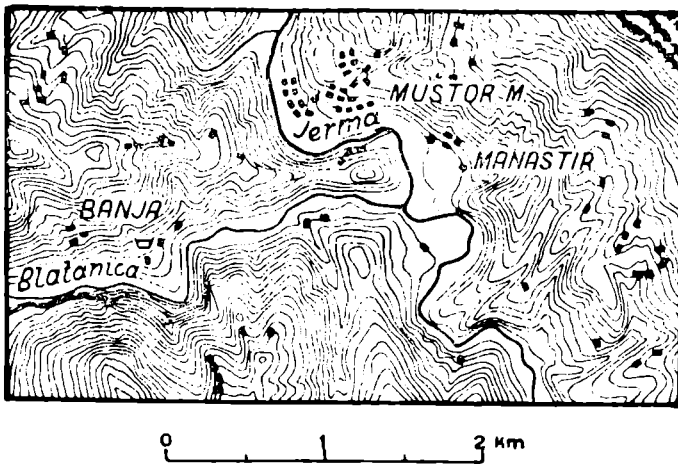
Промет посетилаца у Звоначкој Бањи од 1948. до 1962. године

Година	ради лечења	ради ваздуха и одмора	У пролазу и разгледању	Свега
1948	520	32	85	667
1949	312	15	77	402
1950	568	60	92	720
1951	354	36	86	476
1952	721	136	106	963
1953	473	159	211	843
1954	637	315	316	1268
1955	702	297	421	1420
1956	672	159	380	1211
1957	636	231	417	1284
1958	742	202	513	1457
1959	562	193	628	1383
1960	620	210	713	1543
1961	720	435	819	1966
1962	602	475	1805	2882

У послератном периоду забележен је већи прилив посетилаца. Апстрахујући колебљивост туристичког промета у првих неколико година, узрокован разноликим факторима и појавама, види се да је у 1954. год. укупан број посетилаца био већи од 1200. Од 1960. тај је број износио преко 1500 да би у 1961. год. достигао цифру од готово 2.000 и, коначно у 1962. попео се до максимума од 2.882 посетиоца. Пораст посетилаца и остварени годишњи промет од 2.882 посетиоца показују да је Звоначка Бања на путу да се уврсти међу важније бање С.Р. Србије.

Ради лечења купањем и пићем минералне воде, ову бању посећује последњих година (у зависности од стамбених могућности) 600—700 болесника. Висок годишњи просек туристичког промета у односу на релативно мањи број посете болесника који се лече термо-

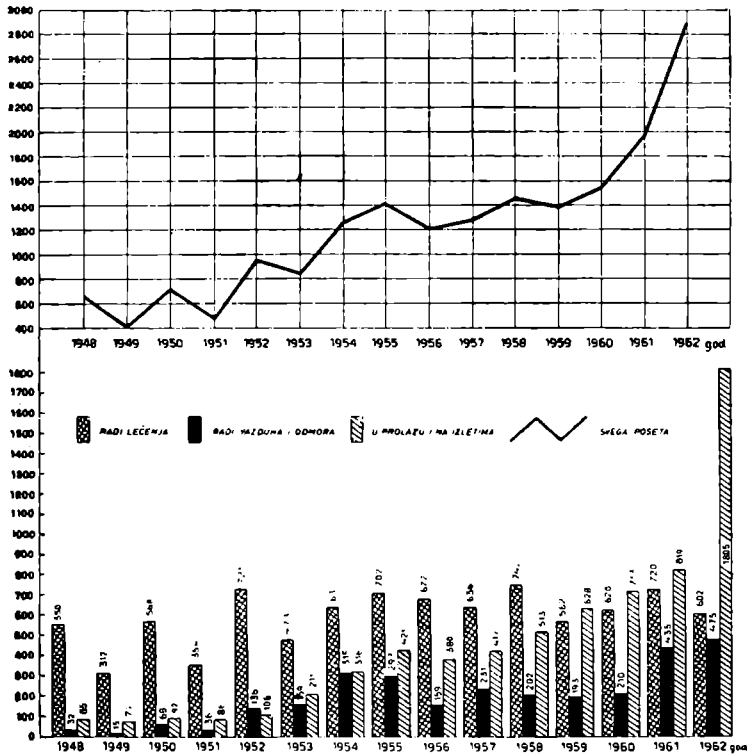
минералном водом јавља се јер се увећава прилив посетилаца ради ваздуха и одмора. Све већи је број пролазних посетилаца који долазе у жељи да упознају природне и културне знаменитости овог краја. Годишњи промет од преко 400 посетилаца који су боравили ради рекреације 1961. и 1962. год. указује да је Звоначка Бања позната и као ваздушно опоравилиште. Од не мањег је значаја и знатан промет посетилаца који су у главној туристичкој сезони (у овој бањи званично од 1. маја до 30. септембра) били на разгледању, пролазу и излетима. Неки од таквих посетилаца коначили су под шаторима, јер постојећи смештајни капацитет од 300 лежаја у летњим месецима искоришћује се до максимума. Те појаве показују да се и код ове бање у најновије време све јаче интензивира транзитни викенд, односно екскурзиони туризам. Разноликост туристичког кретања све више долази до изражаја. Али, Звоначка Бања има и своје сталне посетиоце. Већи број посетилаца из Пирота, на пример, узастопно и по неколико година долази проводећи и више од 20 дана. У јеку сезоне од 1. VII до 15. VIII у овој се бањи последњих година није могао наћи смештај.

Ск. 4. - Топографски положај и однос Звоначке Бање и Одоровачког манастира.

Сем посетилаца из горњег Понишавља и околних крајева, у Звоначку Бању долазе и бројни посетиоци са остале територије С.Р. Србије. У 1948., 1949. и 1950. години, главнина је била из Пирота, Димитровграда, Бабушнице, Власотинца, Ниша и Лесковца, а 1950. и из Скопља. У времену од 1952. до 1954. године у овој је бањи било гостију из готово свих крајева уже Србије и у мањем броју из Македоније. У 1955. и 1956. год. поред посетилаца са територије уже Србије и Македоније, у Звоначкој Бањи је у мањем броју било болесника и из Војводине, поглавито из Срема и Баната. Од 1957. до 1959. год. у времену када су могућности смештаја и исхране били знатно побољшани (у 1957. год. бања је располагала са 200 постеља) било је тури-

ста и из других република. Увећани смештајни капацитети у новоизграђеним стамбеним зградама и директна аутобуска веза са Нишем и Пиротом два пута дневно у оба правца и индиректна са Власотинцем и Лесковцем, а затим и изразито туристичка железничка веза са Суковом рударским возом до нишавске железничке магистрале и интернационалног аутопута омогућили су прилив посетилаца скоро из свих крајева наше земље. Најбројнији су ипак посетници из варошких насеља Србије и Македоније, нарочито из Скопља, Београда и Пирота.¹⁰⁶⁾ Сем домаћих туриста, Звоначку Бању посетило је лета 1962. год. и више страних туриста. Они су својим аутомобилима дошли у бању и у њој боравили краће време. Били су из Немачке, Француске и Италије.

Ск. 5 Кретање посетилаца у Звоначкој Бањи од 1948. до 1962. године.

С обзиром да је изградња одмаралишних зграда и викенд-кућица тек у току, Звоначка Бања и поред одличних природних услова још није постала рекреативни центар овог краја. Анализа о посети у туристичкој сезони 1962. год. показује да је у бањи било много више посетилаца из других крајева него из горњег Понишавља. У 1962. години са територије трију комүна горњег Понишавља и Лужнице —

димитровградска, бабушничка и пиротска — били су на годишњем одмору или на неколико дана само 492 посетилаца. Од тога из Димитровграда само 68 службеника и радника (више службеника) провели су у овој бањи свој годишњи одмор.¹⁰⁷⁾

У послератно доба већина посетилаца су били земљорадници. Тек последњих година увећава се и број службеника и радника.

У најновије време у Звоначкој Бањи почели су се одржавати и важнији друштвени скупови делегата са територије комуне, остале територије С.Р. Србије па и читаве земље. Тако је од 9. до 12. марта 1963. год. одржан семинар за секретаре основних организација СКС и председнике и секретаре месних организација ССРН Бабушничке општине. У другој половини марта исте године одржан је и семинар за председнике актива Савеза омладине у вези са закључцима VII конгреса Савеза омладине Југославије.¹⁰⁸⁾

Као што је познато, туризмом сличног типа доскора су се одликовале само најпознатије бање Србије, поглавито Врњачка и Нишка Бања. С обзиром да је и Звоначка Бања почела бивати познатом по овом важном виду туристичке делатности, може се очекивати да ће се и она уврстити у ред оних балнео-туристичких насеља која се карактеришу ширим спектром туристичких особености.

СНАБДЕВАЊЕ БАЊЕ И НЕКЕ РЕГИОНАЛНО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЊЕНЕ ОКОЛИНЕ

Могућности исхране у Звоначкој Бањи су углавном задовољавајуће. Посетиоци су у погледу исхране и снабдевања упућени на ресторан. Бањско угоститељско предузеће набавља животне намирнице и потрошне артикле из Пирота, Бабушнице и Звонца јер Звоначка Бања нема установљено тржиште. Четвртком, када је пазарни дан, посетиоци се снабдевају животним намирницама на пијаци села Звонце. Летњих месеци, свакодневно, а нарочито недељом произвођачи из оближњих села (Јасенов Дел, Искровци, Одоровци, Куса Врана, Нашушковица) доносе на продају: воће, живину и јаја. Шумских јагода, малина, купина, јабука и крушака има у већим количинама. Овчје млеко и млечне производе продају произвођачи из села у околини Пирота. Основни начин исхране посетилаца са села је примитивно припремање хране (чак и на огњиштима отвореног простора). Они доносе од својих кућа намирнице или их купују у оближњим селима и (удружени у мање групе) заједнички припремају храну.

У најновије време осећа се шири утицај бање на околину. Преображај доскорашње „сељачке бање” у туристичко место све је израженији. Он се огледа и на селу Звонце које је у већим количинама почело производити прехранбене производе ради снабдевања бањских посетилаца. Сем тога, општинским планом Бабушничке комуне предвиђена је и пољопривредна кооперација са селом Звонце у сточарству. У 1963. години ова је кооперација била уговорена за узгој 500 брава оваца.¹⁰⁹⁾ Укључивањем службеника и радника села Звонце у туристич-

тичку привреду бање, промене у економско-социјалној структури становништва овог села постаће још веће. Оне ће обухватати и друга оближња сеоска насеља интензивирањем сточарства фармерског типа. Сточарска привреда у овом крају, иако екстензивна, била је на гласу, јер је сточарство, коме је овдашње становништво традиционално наклоњено са печалбарством основа привредног живота. Оријентација ка туристичкој привреди и специјализација према захтевима савременог туризма допринеће знатној измени економско-социјалне структуре, умањујући бројно исељавање овдашњег сеоског живља у Војводину (нарочито у Панчевачки рит, Крњачу и друга приградска насеља на домаку Београда).

Данашња пољопривредна структура звоначког краја и тржни вишкови производа који се највише конзумирају, а не трпе дуг транспорт (поврће, воће, млеко и свеже месо) не могу, у потребним количинама, обезбедити Звоначкој Бањи редовно снабдевање из непосредне околине. Ове неповољности утичу на снабдевеност бањског тржишта, али се, због близине тржишта Ниша и Пирота, негативније не одражавају на туристички развитак. У условима савременог саобраћаја, Бања је у могућности да се са оближњег нишког и пиротског тржишта редовно снабдева довољним количинама прехранбених производа.

Посебна могућност Звоначке Бање је извођење излета у околину, пуну природних лепота и културно-историјских споменика. Долине Звоначке реке и Јерме, у пејзажу готово „недирнуте природе“, обилују музејским природним реткостима. У богатој ризници природних привлачности истичу се најпре кањонске клисуре и денудациони облици. Клисура Звоначке реке пред бањом, као што је речено, сведена је на ширину од само два до три метара, те посматрачу изгледа као да се стравичне вертикалне стране кањона склапају непосредно над водом. Атрактивност овог туристичког мотива допуњује панорама траесе и тунела рударске железнице Ракита-Бело поље удесно од кањона, готово у дну долине и, на супротној страни, новопробјени тунел на друму Зворнице—Бања, око 30 м над речним коритом. И река Јерма, која долази из Бугарске и улива се код села Сукова у Нишаву, између села Одороваца и села Власа пробија се кроз веома узану и романтичну клисуру Ждрело са стрмим странама од више стотина метара. Ова клисура усечена између кречњачке навлаке Гребен планине на десној, и Влашке планине на левој долинској страни Јерме, дуга неколико километара такође импресионира својом стешњеношћу гдегде од свега 5 до 6 м и стрмим скоро вертикалним странама.¹¹⁰ Улазни део ове величанствене клисуре у одоровачком проширењу и њена унутрашњост окићени су денудационим облицима стубова, пирамида, зубаца, чуваца и прозораца, а налази се и на крашке подземне форме окапина и пећиница, као и на продукте распадања стена — велика плазишта са сипарима и точилима. Један од најлепших прозораца у кречњаку Гребен планине је прозорац у врху десне долинске стране Јерме на улазном делу кањона, који се зове Лице или Стол. У кршу Драговичког камена чести су и крашки извори са хладном и питком водом. У излетишту Лука, једном од најлепших дневних излетишта у околини Звоначке Бање, удесно од железничке пруге и корита Јерме,

код последњих кућа села Одороваца, из кречњака избија врло јак ледени извор Врлан и то покрај песковите плаже пред улазом у кањон Јерме.

Околина Звоначке Бање привлачна је и због своје културно-географске физиономије и неких етничких карактеристика становништва. Најближа сеоска насеља су разнолика по својој морфолошкој структури. Село Звонце, у долини Звоначке реке, типично је гомиласто насеље јаке збијености са кућама на хелици које се често налепљују једна на другу. Ово село је до 1840. године било разбијеног типа махалског варијетета. Оно се са места Црквнште, удаљеног од данашњег села око 900 м, на коме се налазило средњевековно насеље поместило у потес Пољане, а одатле, поменуће године, по одобрењу Турака прешло је на данашње место. На садашњој локацији дотадашње разбијено насеље је „сабрано на куп”, слично неким селима у суседној области, Бурелу која су се такође измештала и под утицајем турске власти, пред ослобођење, збијала.¹¹¹) Насупрот овом селу, село Одоровци, у долини Јерме, на терасама десне долине стране под високим кречњачким одсесима Драговичког камена, и данас је разбијеног типа махалског варијетета. У овом селу око железничке станице зачео се чаршијски крај који већ чини средиште будуће варошице са трговинама, кафаном и неколико занатских радњи. Типолошким варијететом кућа и лепим изгледом истиче се и село Суково са новим насеобинским крајем Белим пољем на нишавској железничкој магистрали, на завршној тачци рударско-туристичке железнице, у коме су изграђена и нова индустријска постројења.

З А К Љ У Ч А К

Звоначка Бања је изразит пример балнео-туристичких насеља која су пропашћу античке културе и српске средњевековне државе изгубила свој значај и, латентна столећима, постала поново значајним када су дошли до изражаја чиниоци савременог туризма: железничке комуникације, плаћени годишњи одмор, директни аутобуски саобраћај. Као термално и балнео-туристичко насеље она се развијала у зависности од дејства одређујућих чинилаца модерног туризма. Они су омогућили да већи број болесника и туриста остави место свога боравка да би се у овој бањи лечио, одморио или је с околином упознао у пролазу и разгледању. Због тога насеобинска генеза Звоначке Бање има сличности с многим србијанским, балканским па и неким познатијим европским бањским лечилиштима.¹¹²)

Међутим, при овим разматрањима треба имати у виду и регионалне специфичности локалитета. Јер, иако давнашњег постанка, Звоначка Бања је, са данашњом обликованостју, сасвим младо насеље. Она, посматрајући туристички комплекс у једном појму, са свим пратећим функцијама, има све важније географске погодбе да се развије у регионално и интеррегионално туристичко средиште ширег значаја. Ова могућност и друштвена потреба намеће се као неоп-

ходна и стога што је Звоначка Бања једино значајније бањско и туристичко место за крајњи југоисточни део С.Р. Србије, а поглавито за област горњег Нишавља, Бурела (предео између реке Јерме и државне границе са Бугарском југозападно и јужно од Димитровграда), Лужнице и Звоначког краја у ужем смислу.

За реализацију таквог перспективног значаја, по нашем мишљењу, потребно је, у што краћем времену, наставити започете хидротехничке радове не само у звоначкобањском рејону већ и у осталом делу долине Звоначке реке. Сем стабилизације и асанације терена у долини Звоначке реке намеће се и потреба проширења и модернизације приступне саобраћајне мреже.

У погледу првих мера — отклањања негативног дејства физичко-географских чинилаца — треба нагласити да долинске стране Звоначке реке стрмо падају и да су поред хемијског растварања у звоначком проширењу изложене интензивном механичком распадању дуж читавог тока. Отуда је за заустављање процеса убрзане ерозије неопходно уложити веће напоре на даљој стабилизацији терена и асанацији бујичних токова и вододерина. За перспективни развој ове бање потребно је исто тако указати на неопходност даље реконструкције и модернизације свих путева који бању повезују са Пиротом, Нишом и Лесковцем, што ће утицати повољно не само на број домаћих посетилаца Звоначке Бање, већ и на веће учешће иностраних посетилаца. У вези са тим потребно је извршити и реконструкцију југословенске деонице локалног пута Звонце, односно Звоначка Бања—Три у Бугарској ради боље саобраћајне везе са Софијом и Димитровом, јер, као што је наглашено, на бугарској територији већ постоје прилично добри путеви, који повезују Трнску котлину са нашим граничним подручјем на једној страни, као и са Софијом и Димитровом даље на истоку. Изградња краће југословенске деонице од бање до границе (која се почела да гради у другом светском рату) омогућила би знатан прилив посетилаца из Бугарске.

*
* *
*

Најзад, треба истаћи да је регионални и интеррегионални значај Звоначке Бање већ унеколико запажен те последњих година народне власти и друштвене организације улажу знатне напоре да се и ова наша бања модерније изгради, уреди и функционално опреми. На основу комуналног финансирања изграђен је ситуациони план насеља, а ускоро ће се приступити и изградњи регулационог урбанистичког плана. Према усвојеним перспективним мерама, у току је изградња нових прилазних путева и стаза у ужем и ширем бањском рејону, а приступиће се изградњи сопствене електричне централе. У току је и адаптација постојећих стамбених зграда изграђених од чатме, замена и допуна опреме, а приступило се и припремама за увођење водовода. Биће изграђен и отворен базен за купање деце. Истовремено се настоји да се отвори продавница снабдевена артиклима широкe потрошње и задруге услужног занатства (фризерска и друге).

Урађен је и елаборат за конфорни хотел знатне предрачунске суме. Индустриска предузећа из Пирота и Димитровграда, поред камп-насеља која ће градити и Туристички савез, изградиће и виле за одмор радника и службеника.

Изградња нових објеката, комплексно уређење и модерна опремљеност основа су савременог преображаја и блиског прерастања Звоначке Бање у балнео-туристичко средиште С.Р. Србије ширег значаја.

БИБЛИОГРАФИЈА И ПРИМЕДБЕ

- 1) По *М. Ракићу* назив *Блаташница* (на спец. топограф. картама Блатаница), старије име Звоначке реке које се данас ретко употребљава, не одговара бистрој води те реке. Оно је, како с правом вели тај писац, „права клевета“, јер он „никад у животу“ није видео „бистрије реке од ове Блаташнице“. Мита Ракић: Из Нове Србије, Отаџбина, књ. VI. Београд 1881, с. 422.
- 2) *К. В. Петковић и Н. Милојевић*: Геолошки састав и тектонски склоп околине Звоначке Бање са нарочитим обзиром на појаву термалних извора, Посебна издања Геолошког института „Јован Жујовић“ књ. 5. Београд 1956, с. 24, 29—30.
- 3) Исто, с. 24—26, 33.
- 4) Исто, с. 11.
- 5) Уп. исто, стр. 33, 28.
- 6) *Meteorološki godišnjak I, 1949—1960 god.* Hidrometeorološka služba FNRJ, **Beograd 1954—1962.**
- 7) *К. В. Петковић и Н. Милојевић*, пом. дело, с. 30, 31—32.
- 8) *Ур. Др VI. Godić i др Mih. Radić*: Banje Srbije, Beograd 1963, s. 7
- 9) Геолошки састав и тектонски склоп околине Звоначке Бање, с. 30.
- 10) *Banje Srbije*, s. 51—52.
- 11) *К. В. Петковић и Н. Милојевић*, пом. дело, с. 31.
- 12) Уп. исто, с. 31 и *Banje Srbije*, s. 8.
- 13) *Banjska lečilišta, Jugoslovenski pregled, informativno dokumentarni pri-ručnik o Jugoslaviji*, sv. 4. za 1958, Beograd 1958, s. 21.
- 14) *Banje Srbije*, s. 52.
- 15) Уп. Геолошки састав и тектонски склоп околине Звоначке Бање, с. 32.
- 16) *V. Korać*: Značaj kulturnog nasleđa za turistički razvoj zemlje, *Arhitektura—Urbanizam*, god. IV, br. 22—23, Beograd 1963, s. 56.
- 17) Исто, с. 56.
- 18) *Z. Jovičić*: Turizam i komuna (Uopštena i načelna razmatranja) *Geografski horizont*, god. X, Br. 1—2 za 1964, Zagreb 1964. s. 27.
- 19) *К. Иречекъ*: Княжество България, Ч. II, Пътувания по България, Пловдивъ 1899, стр. 497.
- 20) *М. Ракић*: Из Нове Србије, стр. 423, 421.
- 21) Уп. *К. Иречекъ*, пом. дело, с. 497.
- 22) *Др А. Ивић*: Грађа за српску историјску географију, Гласник Географског друштва, Св. 7 и 8, Београд 1922, с. 200.

- 23) *Ст. Новаковић*: Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV XV века, Годишњица Николе Чупића, књ. 3, Београд 1879, с. 326, 339.
- 24) Исто, с. 315; *В. Јагић*: Константин философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског, Гласник Срп. учен. друштва, књ. XLII, Београд 1875, с. 301.
- 25) Ново Брдо и Врањско Поморавље, с. 315, 317.
- 26) *М. Ђ. Милићевић*: Краљ Србија, Београд 1884, с. 224.
- 27) *К. Иречек*: Княжество България, Ч. II., с. 497.
- 28) Уп. Ново Брдо и Врањско Поморавље, с. 329.
- 29) Княжество България, II, с. 427.
- 30) *М. Ракић*, на цит. месту, с. 425--427.
- 31) *Влад. М. Николић*: Народне школе у Пароту и округу паротском до ослобођења 1877. године, Ср. Карловци 1924, с. 99.
- 32) О насељима овог краја изнео је више инструктивних података и интересантних старих записа *Вл. Николић* у цит. делу.
- 33) *Ст. Новаковић*: Охридска архиепископија у почетку XI века, Хрисовуље цара Василија II од 1019 и 1020 год. (Географиска истраживања), Глас СКА, књ. LXXVI, други разред 46, Београд 1908, с. 31.
- 34) *Дим. Н. Алексић*: Манастир Суковски, Хришћански весник, Год. VIII, бр. 9. Београд 1886, с. 643; Уп. Православни Календар св. цар Константин за 1942. годину, Ниш, 1942. с. 77—78 где је објављен ферман султана Абдула Мецида о обнављању Суковског манастира.
- 35) *Д. Н. Алексић*: Манастир Суковски, с. 642.
- 36) *М. Ракић*: Из Нове Србије, с. 429—430.
- 37) *Др К. Иречек*: Погановски поменикъ, Периодическо списание на Българското книжовно дружество въ Сръдецъ, кн. VII, Сръдецъ, 1884, с. 70.
- 38) *Др Теодор Титов*: Погановски манастир св. Јована Богослова, Преглед цркве епархије нишке, год. VIII, бр. 10, Ниш 1927, с. 346, 352; *Ђ. Сп. Радојичић*: Манастир Поганово, Богословље, год. II, Земун 1927, с. 304.
- 39) *Т. Титов*: Погановски манастир, с. 344.
- 40) *М. Ракић*, на цит. месту, с. 425 ;Календар цар Константин, с. 72.
- 41) Княжество България, ч. II, с. 496; Т. Титов — пом. рад., с. 345.
- 42) *Др. Кр. Миятев*: Погановският манастир, Издание на Царибродското бѣжанско дружество „Нишава“ — София, София 1936, с. 16.
- 43) *Д. Н. Алексић*, пом. рад., с. 644; Уп. Т. Титов, на нав. месту, с. 345 и цит. Календар, с. 68.
- 44) *В. Марковић*: Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, Сремски Карловци 1920, с. 49.
- 45) *Ђ. Сп. Радојичић*: Манастир Поганово, с. 304—305.
- 46) *Др Вл. Р. Петковић*: Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа. Посебна издања САН, књ. CLVII, Одељење друштвених наука — Нова серија, књ. 4, Београд 1950, с. 256—257.
- 47) *А. Грабар*: Погановският манастир, Известия на българския археологически институтъ 4, 1926-27, София 1927, с. 179, 175.
- 48) *Т. Титов*, на нав. месту, с. 347.
- 49) *М. Ракић*, пом. рад, с. 428.
- 50) *Т. Титов*, на нав. месту, с. 353; *Јов. Хаџи Васиљевић*: Цариброд и Босилград, „Братство“, књ. XVIII, Београд 1924, с. 42.

- 51) *Б. Бошковић*: Манастир св. Николe код Сукова. Старинар, трећа серија, књ. VI (1931), Београд 1931, с. 187—188.
- 52) Календар цар Константин, с. 89.
- 53) *М. Ракић*, на цит. месту, с. 423; *К. Иречекъ*: Княжество България II, с. 407; Календар цар Константин, с. 68.
- 54) Цит. Календар, с. 69.
- 55) *Д. Сп. Радојичић*: Драгаши (Дејановићи), Енциклопедија Југославије, књ. 3, Загреб 1958, с. 67.
- 56) *Јов. Хаџи Васиљевић*: Драгаш и Константин Дејановићи и њихова држава, Београд 1902, с. 38.
- 57) *Кр. Миятевъ*: Погановскиятъ манастиръ, с. 19—20, 69—73.
- 58) Уп. „Старинар“, књ. XII (1937), Београд 1937, с. 118.
- 59) *Г. Острогорски*: Господин Константин Драгаш, Зборник филозофског факултета, књ. VII—I (Споменница Виктора Новака), Београд 1963, с. 289, 292. *Д. Сп. Радојичић*: Драгаши (Дејановићи), Енциклопедија Југославије, књ. 3, с. 67; *Уп. М. Рајчић*: Севастократор Дејан, Историски гласник, г. 1953, бр. 3—4, Београд 1953 и исти: I Основно језгро државе Дејановића, Историски часопис књ. IV (1952—1953), Београд 1954; *Др Јов. Хаџи Васиљевић*: Драгаш и Константин Дејановићи и њихова држава.
- 60) Старинар, књ. XII, с. 118.
- 61) *К. Иречекъ*: Княжество България, ч. II, с. 496.
- 62) *Јов. Хаџи Васиљевић*: Цариброд и Босилиград, с. 33.
- 63) Календар цар Константин, с. 70—71.
- 64) Старинар XII, 119.
- 65) *Е. Раџалић*: О античким насељима уз минерална врела на подручју Босне, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, God. VII (1955), Sarajevo 1955, s. 87.
- 66) Уп. *К. В. Петковић* и *Н. Милојевић*, пом. дело, с. 5—6.
- 67) *Милорад Адамовић*: „Записи и предања о Звоначкој Бањи“ (рукопис).
- 68) Уп. *Е. Раџалић*: О античким насељима..., с. 88.
- 69) Исто, с. 91.
- 70) *Ст. Новаковић*: Охридска архиепископија у почетку XI века, с. 31; *К. Иречекъ*: Княжество България, ч. II, с. 512; *Р. Грујић*: Охридска архиепископија, Народна енциклопедија СХС, књ. III, Загреб 1928, с. 217.
- 71) *Ив. Снџгаровъ*: Историја на Охридската архиепископија (отъ основаването и до завладѣването на Балканският полуостровъ отъ турците), Г. I, София 1924, с. 179.
- 72) Исто, с. 56.
- 73) Уп. *Ст. Новаковић*: Охридска архиепископија..., с. 5.
- 74) *Ј. Свијић*: Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje (osnove antropo-geografije), Књ. I, Загреб 1922, с. 26—27.
- 75) *М. Рајчић*: I. Основно језгро државе Дејановића, с. 241.
- 76) *М. Костић*: Луковска Бања (Прилог антропогеографском проучавању балнеолошких насеља у СР. Србији), Гласник Српског географског друштва, св. XLIII, бр. 1, Београд 1963, с. 64; *М. Костић*: Куршумлијска Бања, Гласник Срп. географског друштва, св. XLII, бр. 1, Београд 1962, с. 50; Исто: Сијаринска Бања (Прилог географском проучавању балнео-туристичких насеља), Лесковачки зборник, књ. III, Лесковац 1963, с. 123.

- 77) Уп. *М. Костић*: Сијаринска Бања, с. 123.
- 78) *М. Костић*: Нишка Бања (Антропогеографска проучавања), Посебан отисак из Зборника радова Географског института, св. V, Природно-математички факултет Универз. у Београду, Београд 1958, стр. 4.
- 79) *Е. Раšалић*: О античким насељима... с. 91—92.
- 80) *Т. Титов*: Погановски манастир, с. 344—345.
- 81) Йорданъ Ивановъ: Сѣверна Македония (Исторически издирванъя). София 1906, с. 257—258.
- 82) *Pierre P. Defert*: Introduction a une géographie touristique et thermale de l'Europe, Acta Geographica, Fasc. 36, Paris 1960, p. 4.
- 83) *Јов. Хаџи Васиљевић*: Цариброд и Босилиград, с. 43.
- 84) *Миливоје Б. Поповић*: Звонци (Антропогеографска проматрања) — рукопис, Архив дипломских радова Географског завода Природно-математичког факултета Универз. у Београду (Београд 1952).
- 85) *Ј. Свијић*: Balkansko poluostrvo, књ. I, с. 168.
- 86) Княжество България, ч. II, на означеним и другим местима.
- 87) *Ст. Новаковић*: С Мораве на Вардар (путне белешке), Београд 1894, с. 17.
- 88) Исто, с. 17.
- 89) Уп. *Рад. Ускоковић*: Манастир Ковиле. Гласник географског друштва, Св. 7 и 8, Београд 1922, с. 176, 178.
- 90) Уп. *Рад. М. Грујић*: Властелинство Светога Ђорђа код Скопља од XI—XV века, Гласник Скопског научног друштва, књ. I, св. I, Скопље 1925, с. 45.
- 91) Уп. *D. Roller*: Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XV stoleća. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, књ. 5, JAZU, Zagreb 1955, с. 324.
- 92) *Д. Лапчевић*: Четири жупе (прилози за истраживање), Гласник Географског друштва, св. 7 и 8, Београд 1922, с. 192.
- 93) Исто, с. 192.
- 94) *P. Defert*: Op. cit., p. 4.
- 95) Ibid
- 96) То., p. 9.
- 97) Уп. Календар цар Константин, с. 68.
- 98) *Ст. Новаковић*: Ново Брдо и Врањско Поморавље, с. 301.
- 99) *М. Ђ. Милићевић*: Краљ. Србија, с. 224.
- 100) Ново Брдо и Врањско Поморавље, стр. 315.
- 101) Уп. *М. Костић*: Куршумлијска Бања, с. 50; Грџки извори за Българската историја, т. I, БАН, София, с. 105.
- 102) Уп. *Крум. Дрончилов*: Бурел (антропогеографски изучавања), Годишњак на софийският университет, Историко-филологически факултет, књ. XIX, 2, София 1923, с. 36.
- 103) *Кр. Миятевъ*: Погановскиятъ манастиръ, с. 29.
- 104) *М. Ракић*: Из Нове Србије, с. 422.
- 105) Княжество България, ч. II, с. 497.
- 105а) *К. В. Петковић* — *Н. Милојевић*: пом. дело, 31.
- 106) Статистички подаци о промету посетилаца су из Архива управе Звоначке Бање добивени добротом управника Милорада Адамовића.

- 107) „Братство“ V/1963, бр. 87 од 7. III. 1963. Ниш, с. 3.
 108) „Братство“ V/1963, бр. 96 од 9. V. 1963. Ниш, с. 2.
 109) Исто.
 110) Уп. К. В. Петковић и Н. Милојевић, пом. дело, с. 10.
 111) Мил. Поповић: Звонци (рукопис); К. Дрончилов, Бурел, с. 38.
 112) Ур. Р. Defert, Op. cit., p. 4.

R é s u m é

MIHAJLO KOSTIĆ

ZVONAČKA BANJA

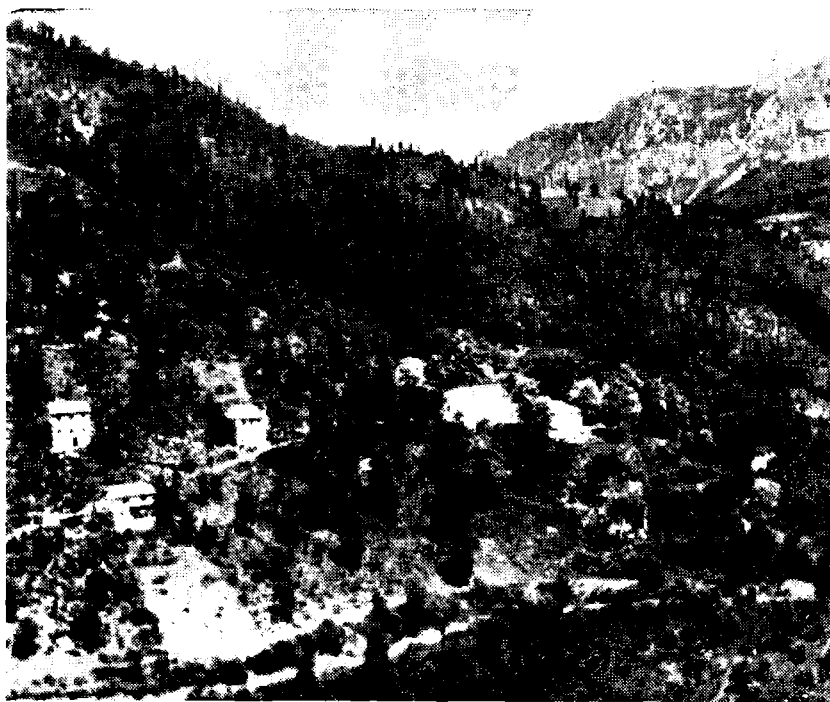
— Une contribution à l'étude touristique et géographique —

Zvonačka Banja, petite station balnéaire et touristique, est située à une altitude de 630 m, sur les terrasses de tuf, produit de ses propres sources, du côté gauche de la vallée de la rivière de Zvonačka Reka, à 40 km au sud de la ville de Pirot. La station est liée, par des lignes d'autocar, aux villes de Niš et de Pirot. Les sources thermales et minérales de la station balnéaire jaillissent sur une faille longitudinale, de direction NO—SE, dans les marnes calcaires jurassiques. Le relief de ses environs abondant en différentes formes d'érosions karstique et fluviale, de dénudation et de décomposition mécanique des roches, de plastique vive et d'énergie puissante, rend la station de Zvonačka Banja attrayante au point de vue touristique et son climat, favorable à la santé, de caractère subalpin, la range parmi les stations climatiques excellentes. La source principale de Zvonačka Banja est une fontaine vaclusienne karstique, à eau thermique du type de faille, dont l'abondance est d'environ 9 l/sec et la température de 28°C. L'eau minérale thermique de Zvonačka Banja que l'on utilise dans le traitement pour les bains et comme boisson, a été classée parmi les hypothermes indifférentes à radio-activité prononcée. Comme station balnéaire, elle jouit d'une grande renommée à cause de l'effet salutaire qu'elle produit sur les névropathes. La circonstance que la région entière de la station balnéaire porte une couverture naturelle de forêts d'un bon peuplement contribue également à rendre le séjour dans la station agréable.

Dans l'antiquité, à l'emplacement de la station balnéaire actuelle, il se trouvait une importante colonie romaine. Le principal bassin romain, détéré en 1903, fut utilisé comme bain jusqu'à l'année 1937. Au Moyen Age la station de Zvonačka Banja servait également aux hommes de station thermique aux sources minérales. Protégée par une forteresse,

elle était centre d'une *župa* (canton) qui comprenait le bassin de la Zvonačka Reka. Démolie au début de l'époque turque, elle tomba dans l'oubli qui se prolongea jusqu'au commencement de ce siècle. L'évolution récente de la station est caractérisée par trois étapes, à savoir: la première de 1903 à 1927, la deuxième de 1927 à 1948 et la troisième à partir de 1948 jusqu'à nos jours. Dans la première étape de son évolution, elle avait le caractère de „bains paysans” primitifs aux cabanes et aux abris provisoires. Son développement plus marqué, principalement grâce à la participation des capitaux privés, fut inauguré en 1927, par la construction d'un chemin de fer à voie étroite, par lequel Zvonačka Banja fut reliée à la grande ligne de Niš. A partir de l'année 1948, lorsque les maisons d'habitation furent nationalisées, il commença la phase contemporaine de l'évolution de l'établissement. Dans cette étape la plus importante de l'édification et de l'aménagement socialistes, Zvonačka Banja a été équipée, électrifiée, passablement ordonnée et bâtie et reliée par des lignes d'autocars à Niš et à Pirot. En 1961 fut terminée aussi la grande piscine de natation, remplie d'eau minérale. La construction des colonies de week-end et des villas pour le repos des ouvriers et des employés des entreprises industrielles des villes voisines qui est en cours a prêté à Zvonačka Banja l'aspect d'une station balnéaire et touristique attrayante.

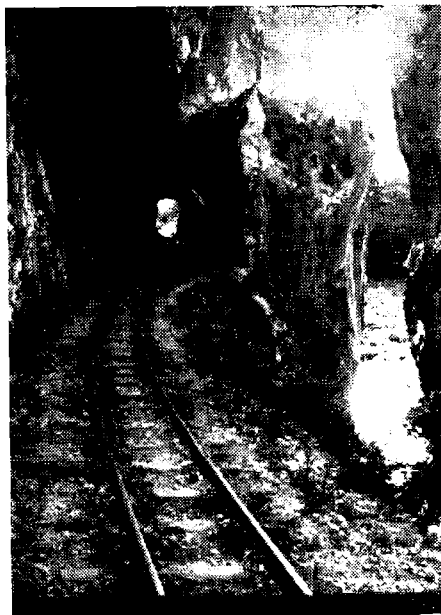
Le développement du tourisme à Zvonačka Banja suit entièrement la ligne d'évolution de l'établissement. Tandis que, dans la première phase de son développement balnéaire et touristique, Zvonačka Banja n'était fréquentée que par un nombre limité des habitants des villages avoisinants, dans la seconde le chiffre annuel de visiteurs fut augmenté à 400—1000, pour atteindre, dans la troisième, en 1961 2000 et en 1962 même 2800 visiteurs. Le tourisme balnéaire, récréatif et excursionniste qui prend une importance de plus en plus grande grâce à de nombreuses beautés naturelles et monuments de culture et d'histoire (surtout monastères médiévaux) dans les environs des bains, range Zvonačka Banja parmi les stations balnéaires importantes de la RS de Serbie. Vu que la partie extrême sud-est de la Serbie ne possède aucun centre marqué du tourisme, Zvonačka Banja, où sont concentrées presque toutes les conditions géographiques nécessaires, doit, à notre avis, devenir centre du tourisme régional et interrégional de vaste importance.

Сл. 1. — *Положај и изглед Звоначке Бање.* (Снимак: К. В. Петковић и Н. Милојевић)

Сл. 2. — *Село Звонце.* Пример јако збијеног насеља гомиласте врсте са кућама развијеним у вертикали, на нагнутој топографској површини изграђеним и на фелци.

Сл. 3. — Рударско-туристичка железница у тунелу пробијеном у вертикалним одсецима кањона реке Јерме.

Сл. 4. — Погановски манастир.

